
Kenopanishat with Shankarabhashya and Notes

केनोपनिषत् शाङ्करभाष्ये अचं टिप्पणीसहितम्

Document Information

Text title : Kenopanishad (shAnkarabhAShya)

File name : kenopaniShadshAnkarabhAShya.itx

Category : upanishhat, shankarAchArya, bhAShya

Location : doc_upanishhat

Transliterated by : svAminI tattvapriyAnanda tattvapriya3108 at gmail.com

Proofread by : svAminI tattvapriyAnanda

Acknowledge-Permission: svAminI tattvapriyAnanda

Latest update : August 28, 2025

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 28, 2025

sanskritdocuments.org

केनोपनिषत् शाङ्करभाष्ये अत्र टिप्पणीसहिता

वचनात् केनोपनिषत् - मन्त्रविवरणम्

प्रथमः भाऽऽः / अध्यायः १. ।

१. केनेषितं पतति
२. श्रोत्रस्य श्रोत्रं
३. न तत्र यक्षुर्गच्छति
४. यद्वायानभ्युदितं
५. यन्मनसा न मनुते
६. यय्यक्षुषा न पश्यति
७. यय्यश्रोत्रेण न शृणोति
८. यत्प्राणेन न प्राणिति

द्वितीयः भाऽऽः / अध्यायः २. ।

१. यद्वि मन्यसे सुवेदेति
२. नाहं मन्ये सुवेदेति
३. यामतं तस्य मतं
४. प्रतिबोधविदितं मतं
५. एह येदवेदीद् अथ सत्यमस्ति

तृतीयः भाऽऽः / अध्यायः ३. ।

१. अहम् उ देवेभ्यो विजिग्ये
२. त औक्षन्त अस्माकमेवायं
३. तेऽग्निमभ्रुवन् जातवेद
४. तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत्
५. तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति
६. तस्मै तृणं निदधावेतदुदेति
७. अथ वायुमभ्रुवन्
८. तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत्

९. तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति
१०. तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति
११. अथ छन्दमब्रुवन्
१२. स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम
यतुर्थः भाऽऽः / अध्यायः ४. ।
१. सा ब्रह्मेति लोवाय
२. तस्माद् वा अते देवाः अतितरामिव
३. तस्माद् वा छन्दः अतितरामिव
४. तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो
५. अथाध्यात्मं यदेतद् गच्छतीव य मनः
६. तद् तद्भनं नाम
७. उपनिषदं लो ब्रूहि
८. तस्यै तपो दमः कर्मेति
९. यो वा अतामेवं वेदापहृत्य

विद्यारभाष्यानुक्रमणिका

१. उपोद्धात-पद-भाष्यं ज्ञानाधिकारिनिर्गुणम्, संन्यासकर्तव्यता, समुख्यवाद्यभाष्यं य (००१-००२)
२. उपोद्धात-वाक्य-भाष्यं अज्ञस्य कर्मात्मत्वम्, आत्मनः कर्माविषयत्वं य (००३-००४)
३. ब्रह्मणः अड्यत्वात्तुपादेयत्वेन आत्माभिन्नत्वप्रतिपादनं (न तत्र । केन १.३) (००६-०१२)
४. प्रत्ययसाक्षितया ब्रह्मणोऽभेदप्रतिपादनं (प्रतिबोधविहितम् । केन २.४) (०२१-०२३)
५. ईश्वरसद्भावसिद्धिः, कर्माणः कृलदात्तुत्वात्तुपपत्तिश्च (वाक्यभाष्य केन ३.१ उपोद्धात) (०२५-०३०)
६. तपःप्रभृतीनां ब्रह्मविद्यायाः अशेषत्वप्रतिपादनं सडकारिसाधनसम्बन्धत्वनिराकरणं य । (केन ४.७) (०३७-०३७)

केनोपनिषत् (१)

शान्तिपाठः (आध्यायन्तु)

ॐ आध्यायन्तु ममाङ्गानि । वाङ्माराशश्चक्षुःश्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि य सर्वाणि ।

सर्वं ब्रह्मोपनिषदम् । माडडं ब्रह्म निराडुयाम् । मा मा ब्रह्म निराडरोत् । अनिराडरणमस्त्वनिराडरणं मेडस्तु ।

तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु । ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अध्याय १

पदभाष्यं

उपक्रमोक्तिः

“केनेषितम्” इत्याद्योपनिषत् पर-ब्रह्म-विषया वक्तव्या इति नवमस्याध्यायस्य आरम्भः । प्रागेतस्मात् कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि, समस्त-कर्माश्रय-भूतस्य य प्राणस्य उपासना-न्युक्तानि, कर्माङ्ग-विषयाणि य । अनन्तरं य गायत्र-साम-विषयं दर्शनं वंशान्तं उक्तं कार्यम् । सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म य ज्ञानं य सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य भुमुक्षोः सत्व-शुद्ध्यर्थं भवति । सकामस्य तु ज्ञान-रहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्त्तानि य कर्माणि दक्षिण-मार्ग-प्रतिपत्तये पुनरावृत्तये य भवन्ति । स्वाभाविक्या त्वशास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्चादि-स्थावरान्ता अधो-गतिः स्यात् । “अथैतयोः पथोर्न कतरेण य न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तानि भूतानि भवन्ति जायस्व भ्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम्” (छा. ५.१०.८) इति श्रुतेः । “प्रजा उ तिस्रोऽत्यायमीयुः” (अै.आ. २.१.१.४) इति य मन्त्र-वर्णात् ।

ज्ञानाधिकारि-निरूपणं

विशुद्ध-सत्वस्य तु निष्कामस्य अथ बाह्यादनित्यात् साध्य-साधन-सम्बन्धाद् एव कृतात् पूर्वकृताद्वा संस्कार-विशेषोद्भवत्वाद् विरक्तस्य प्रत्यगात्म-विषया जिज्ञासा प्रवर्तते । तदेतद्धस्तु प्रश्न-प्रतिपत्तय-लक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते “केनेषितम्” इत्याद्या । काठके योक्तं “पराञ्चि भानि व्यतृणोत्सवयम्भूः तस्मात्पराऽ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्भिरः प्रत्यगात्मानमैक्षद् आवृत्त-यक्षुरमृतत्वमिच्छन्” (क. २.१.१) इत्यादि । “परीक्ष्य लोकां कर्म-यितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” (मु. १.२.१२) इत्याद्याथर्वणे य ।

निवृत्ताज्ञानस्य कृत-कृत्यता-प्रदर्शनं

अथं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्म-विषयं विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं य सामर्थ्यमुपपद्यते, नान्यथा । अतस्माच्च प्रत्यगात्म-ब्रह्म-विज्ञानात् संसार-बीजमज्ञानं काम-कर्म-प्रवृत्ति-कारणमशेषतो निवर्तते, “तत्र को मोडः कः शोकः अेकत्वमनुपश्यतः” (छ. ७) इति मन्त्र-वर्णात् । “तरति शोकमात्मवित्” (छा. ७.१.३) इति, “भिद्यते हृदय-ग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्व-संशयाः । क्षीयन्ते यास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” (मु. २.२.८) इत्यादि-श्रुतिभ्यश्च ।

समुच्चयवाद्यभाष्यं

आक्षेपः

कर्म-सहितादपि ज्ञानादेतत् सिध्यतीति चेत् ।

समाधानं

न, वाजसनेयके तस्यान्य-कारणत्व-वचनात् (२) । “जाया मे स्यात्” (बृ. १.४.१७) इति प्रस्तुत्य “पुत्रेणायं लोको जय्यो, नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृ-लोको विद्यया देव-लोकः” (बृ. १.५.१६) इत्यात्मनोऽन्यस्य लोक-

त्रयस्य कारणात्वमुक्तं वाञ्छसनेयके । तत्रैव य पारिप्राज्य-विधाने उेतुरुक्तः “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” (भृ. ४.४.२२) इति । तत्रायं उेतुर्थः - प्रजा-कर्म-तत्संयुक्त-विद्याभिर्मुष्य-पितृ-देव-लोक-त्रय-साधनैरनात्म-लोक-प्रतिपत्ति-कारणैः किं करिष्यामः । न यास्माकं लोक-त्रयमनित्यं साधन-साध्यमिष्टम्, येषामस्माकं स्वाभाविकः अजोऽजरोऽमृतोऽमयो न वर्धते कर्मणा, नो कनीयान्, नित्यश्च लोक इष्टः । स य नित्यत्वान्नाविद्या-निवृत्ति-व्यतिरेकेण अन्य-साधन-निष्पाद्यः । तस्मात् प्रत्यगात्म-ब्रह्म-विज्ञान-पूर्वकः सर्वेषाणा-संन्यासः अयं कर्तव्य इति ।

ज्ञानकर्मविरोधप्रदर्शनं

कर्म-सलभावित्व-विरोधाच्च प्रत्यगात्म-ब्रह्म-विज्ञानस्य । न ह्युपात्त-कारक-कृल-भेद-विज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमित-सर्व-भेद-दर्शनस्य प्रत्यगात्म-ब्रह्म-विषयस्य सलभावित्वं उपपद्यते । वस्तु-प्राधान्ये सति (३) अपुरुष-तन्त्रत्वाद् ब्रह्म-विज्ञानस्य ।

प्रश्नप्रतिवचनरूपकथनतात्पर्यं

तस्माद् दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्य-साधन-साध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्म-विषया ब्रह्म-जिज्ञासेयं “केनेषितम्” इत्यादि-श्रुत्या प्रदर्श्यते । शिष्याचार्य-प्रश्न-प्रतिवचन-रूपेण कथनं तु सूक्ष्म-वस्तु-विषयत्वात्, सुभ-प्रतिपत्ति-कारणं भवति । केवल-तर्कागम्यत्वं य दर्शितं भवति । “नैषा तर्कण मतिरापनेया” (क १.२.८) इति श्रुतेश्च । “आचार्यवान् पुरुषो वेद” (छा. ६.१४.२) , “आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्” (छा. ४.८.३) इति । “तद्विद्धि प्रणिपातेन” (गी. ४.३४) इत्यादि-श्रुति-स्मृति-नियमाच्च कश्चिद् गुरुं ब्रह्म-निष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्म-विषयाद्यत्र शरणमपश्यन् अभयं नित्यं शिवमयलं इच्छन् पश्यति इति कल्यते ॥

वाक्यभाष्यं

उपक्रमणिका

समाप्तं कर्मात्म-भूत-प्राण-विषयं विज्ञानं कर्म यानेकप्रकारम्, ययोर्विकल्प-समुच्चयानुष्ठानाद् दक्षिणोत्तराभ्यां सृतिभ्यामावृत्त्यनावृत्ती भवतः । अत उर्ध्वं कृल-निरपेक्ष-ज्ञान-कर्म-समुच्चयानुष्ठानात् कृतात्म-संस्कारस्य उच्छिन्नात्म-ज्ञान-प्रतिबन्धकस्य द्वैत-विषय-दोष-दर्शिनो निर्झाताशेष-बाह्य-विषयत्वात् संसार-बीजमज्ञानं उच्छिच्छित्सतः (४) प्रत्यगात्म-विषय-जिज्ञासोः “केनेषितम्” इत्यात्म-स्वरूप-तत्त्व-विज्ञानाय अयमध्यायः आरभ्यते । तेन य मृत्यु-पदमज्ञानम् (५) उच्छेत्तव्यं, तत्तन्त्रो हि संसारो यतः । अनधिगतत्वाद् आत्मनो युक्ता तदधिगमाय तद्विषया जिज्ञासा ।

ज्ञानकर्मविरोधः

कर्म-विषये यानुक्तिः (६) , तद्विरोधित्वात् । अस्य विजिज्ञासितव्यस्य आत्म-तत्त्वस्य कर्म-विषयेऽवयनम् । कस्मादिति येद् आत्मनो हि यथावद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशय-ब्रह्म-स्वरूपो ह्यात्मा विजिज्ञापयिषिषिः “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं यद्विदमुपासते” (के. १.४) इत्यादि-श्रुतेः । न हि स्वाराज्येऽभिषिक्तो ब्रह्मत्वं गमितः कञ्चन नमितुमिच्छति । अतो ब्रह्मास्मीति सम्भ्रुक्यो न कर्म कारयितुं शक्यते । न ह्यात्मानं अवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोजनवतीं पश्यति । न य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिः । अतो विरुध्यत अयं

કર્મણા જ્ઞાનમ્ । અતઃ કર્મ-વિષયે અનુક્તિઃ, વિજ્ઞાન-વિશેષ-વિષયા એવ જિજ્ઞાસા ।

અજ્ઞાસ્ય નિષ્કામસ્ય કર્મારમ્ભઃ, પ્રામજ્ઞાનસ્ય ન

આક્ષેપઃ

કર્માનારમ્ભ ઇતિ ચેત્ । (૭)

સમાધાનં

ન । નિષ્કામસ્ય સંસ્કારાર્થત્વાત્ ।

આક્ષેપસ્ય વિવરણં

યદિ હ્યાત્મ-વિજ્ઞાનેન આત્માવિદ્યા-વિષયત્વાત્ પરિતિત્યાજયિષિતં (૮) કર્મ, તતઃ “પ્રક્ષાલનાહ્નિ પહુસ્ય દૂરાદસ્યર્શનં વરમ્” (મ.ભા.વન. ૨.૪૯) ઇત્યનારમ્ભ એવ કર્મણઃ શ્રેયાન્ । અલ્પ-ફલત્વાદ્ આયાસ-બહુલત્વાત્ તત્ત્વ-જ્ઞાનાદેવ ચ શ્રેયઃ-પ્રાપ્તેઃ ઇતિ ચેત્ ।

સમાધાનસ્ય વિવરણં

સત્યમ્, એતદવિદ્યા-વિષયં કર્મ અલ્પ-ફલત્વાદિ-દોષવદ્ બન્ધ-રૂપં ચ સકામસ્ય, “કામાન્ યઃ કામયતે (૯) “ (મુ. ૩.૨.૨) , “ઇતિ નુ કામયમાનઃ (સંસરતિ) ” (બૃ. ૪.૪.૬) ઇત્યાદિ-શ્રુતિભ્યઃ । ન નિષ્કામસ્ય । તસ્ય તુ સંસ્કારાર્થાન્યેવ કર્માણિ ભવન્તિ તન્નિર્વર્તકાશ્રય-પ્રાણ-વિજ્ઞાન-સહિતાનિ (૧૦) । “દેવયાજી (૧૧) શ્રેયાન્ આત્મયાજી વા” ઇત્યુપક્રમ્ય આત્મયાજી તુ કરોતિ “ઇદં મેડનેનાડગં સંસ્કિયતે” ઇતિ સંસ્કારાર્થમેવ કર્માણીતિ વાજસનેયકે । “મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં કિયતે તનુઃ” (મનુ. ૨.૨૮) , “યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્” (ગી. ૧૮.૫) ઇત્યાદિ-સ્મૃતેશ્ચ । પ્રાણાદિ-વિજ્ઞાનં ચ કેવલં, કર્મ સમુચ્ચિતં વા, સકામસ્ય પ્રાણાત્મ-પ્રાપ્ત્યર્થમેવ ભવતિ । નિષ્કામસ્ય ત્વાત્મ-જ્ઞાન-પ્રતિબન્ધ-નિર્માર્જ્યૈય ભવતિ, આદર્શ-નિર્માર્જનવત્ । ઉત્પન્નાત્મ-વિદ્યસ્ય ત્વનારમ્ભો નિરર્થકત્વાત્ । “કર્મણા બધ્યતે જન્તુર્વિદ્યયા ચ વિમુચ્યતે । તસ્માત્ કર્મ ન કુર્વન્તિ યતયઃ પાર-દર્શિનઃ” (મ.ભા.શાં. ૨૪૨.૭) ઇતિ । “ક્રિયાપથશ્ચૈવ પુરસ્તાત્ સંન્યાસશ્ચ તથોઃ સન્ન્યાસ એવાત્યરેચયત્” ઇતિ, “ત્યાગેનૈકે” (કે. ૧.૩) , “નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતે” (શ્વે. ૩.૮) ઇત્યાદિ-શ્રુતિભ્યશ્ચ । ન્યાયાચ્ચ, ઉપાય-ભૂતાનિ હિ કર્માણિ સંસ્કાર-દ્વારેણ જ્ઞાનસ્ય । જ્ઞાનેન ત્વમૃતત્વ-પ્રાપ્તિઃ । “વિદ્યયા વિન્દતેડમૃતમ્” (કે. ૨.૪) ઇત્યાદિ-શ્રુતિ-સ્મૃતિભ્યશ્ચ । ન હિ નદ્યાઃ પારગો નાવં ન મુચ્યતિ યથેષ્ટ-દેશ-ગમનં પ્રતિ સ્વાતન્ત્યે સતિ ।

આત્મનઃ કર્માવિષયત્વં

ન હિ સ્વભાવ-સિદ્ધં વસ્તુ સિષાધયિષતિ સાધનૈઃ । સ્વભાવ-સિદ્ધશ્ચાત્મા । તથા ન આપિપયિષિતઃ । આત્મત્વે સતિ નિત્યામત્વાત્ । નાપિ વિચિકારયિષિતઃ । આત્મત્વે સતિ નિત્યત્વાદ્ અવિકારિત્વાદવિષયત્વાદમૂર્તત્વાચ્ચ । શ્રુતેશ્ચ “ન વર્ધતે કર્મણા” (બૃ. ૪.૪.૨૩) ઇત્યાદિ । સ્મૃતેશ્ચ “અવિકાર્યોડયમુચ્યતે” (ગી. ૨.૨૫) ઇતિ । ન ચ સચ્ચિકીર્ષિતઃ “શુદ્ધમપાપ-વિદ્મ” (ઈ. ૮) ઇત્યાદિ-શ્રુતિભ્યશ્ચ । અનન્યત્વાચ્ચ । અન્યેનાન્યત્સંસ્કિયતે । (૧૨) ન ચાત્મનોડન્ય-ભૂતા ક્રિયા અસ્તિ, ન ચ સ્વેનૈવાત્મના સ્વમાત્માનં સચ્ચિકીર્ષિત્ । ન ચ વસ્ત્વન્તરાધાનં નિત્યમ્ । પ્રાપ્તિર્વા વસ્ત્વન્તરસ્ય નિત્યા । નિત્યત્વં ચેષ્ટ મોક્ષસ્ય । અત ઉત્પન્ન-વિદ્યસ્ય કર્મારમ્ભોડનુપપન્નઃ । અતો વ્યાવૃત્ત-બાહ્ય-બુદ્ધેઃ આત્મ-વિજ્ઞાનાય “કેનેષિતમ્” ઇત્યાદ્યારમ્ભઃ ॥

मन्त्र १

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः । केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेषितां वायमिमां वदन्ति । यक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १.१ ॥

पदभाष्यं

केन एषितं केन कर्त्रा एषितं = एष्टे = अभिप्रेतं सद् मनः पतति (१३) गच्छति स्वविषयं प्रतीति सम्बध्यते ।

“एष्टेः” आभीक्ष्ण्यार्थस्य (१४) , गत्यर्थस्य च, एडासम्भवाद् एष्ट्यर्थस्यैव अतद्रूपमिति गम्यते । एषितमिति

एष्ट-प्रयोगस्तु खान्दसः । तस्यैव प्र-पूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितं एत्येतत् ।

एषित-प्रेषित-शब्द-द्वयार्थविचारः

तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयित्-प्रेषण-विशेष-विषयाकाङ्क्षा स्यात् - केन प्रेषयित्-विशेषेण कीदृशं वा प्रेषणमिति ।

एषितमिति तु विशेषणो सति तदुभयं निवर्तते । कस्येच्छा-मात्रेण प्रेषितमित्यर्थ-विशेष-निर्धारणात् ।

आक्षेपः

यद्येषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात् “केनेषितम्” एत्येतावतैव सिद्धत्वात् “प्रेषितम्” एति न वक्तव्यम् । अपि च

शब्दाधिक्यादर्थ्याधिक्यं युक्तमिति एष्यथा, कर्मणा, वाया वा, केन प्रेषितमित्यर्थ-विशेषोऽवगन्तुं युक्तः ।

समाधानं

न, प्रश्न-सामर्थ्यात् । देहादि-सङ्घातादनित्यात् कर्म-कार्याद् विरक्तः, अतोऽन्यत् कूटस्थं नित्यं वस्तु लुप्तसमानः पृथ्वीति सामर्थ्यादुपपद्यते । एतस्या एच्छा-वाक्यमिर्देहादि-सङ्घातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थकः अथ स्यात् ।

आक्षेपः

अथैवमपि प्रेषित-शब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव ।

समाधानं

न, संशयवतोऽयं प्रश्नः एति प्रेषित-शब्दस्यार्थ-विशेष उपपद्यते । किं यथा-प्रसिद्धमेव कार्य-करणा-सङ्घातस्य प्रेषयितृत्वं, किं वा सङ्घात-व्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्य एच्छा-मात्रेणैव मन-आदि-प्रेषयितृत्वं एत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं “केनेषितं पतति प्रेषितं मनः” एति विशेषण-द्वयमुपपद्यते ।

मनःप्रभृतीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनं

आक्षेपः

ननु स्वतन्त्रं मनः स्व-विषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् । तत्र कथं प्रश्न उपपद्यते एति ।

समाधानं

उच्यते - यद्वि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्ति-निवृत्ति-विषये स्यात्, तर्हि सर्वस्य अनिष्ट-चिन्तनं न स्यात् । अनर्थं च जानन्

सङ्कुल्ययति । अत्युग्रदुःखे (१५) च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनः । तस्माद्युक्त एव “केनेषितम्” एत्यादि-

प्रश्नः ।

કેન પ્રાણઃ યુક્તઃ નિયુક્તઃ પ્રેરિતઃ સન્ પ્રૈતિ ગચ્છતિ સ્વ-વ્યાપારં પ્રતિ । પ્રથમઃ ઇતિ પ્રાણ-વિશેષણં સ્થાત્, તત્પૂર્વકત્વાત્ સર્વેન્દ્રિય-પ્રવૃત્તીનામ્ । કેન ઇષિતાં વાચં ઇમાં શબ્દ-લક્ષણાં વદન્તિ લૌકિકાઃ । તથા ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ સ્વે સ્વે વિષયે ક ઉ દેવઃ ધોતનવાન્ યુનક્તિ નિયુક્તે, પ્રેરયતિ ॥ ૧.૧ ॥

વાક્યભાષ્યં

પ્રવૃત્તિ-લિડ્ગાઠ્ વિશેષાર્થઃ પ્રશ્ન ઉપપન્નઃ । રથાદીનાં (૧૬) હિ ચેતનાવદધિષ્ઠિતાનાં પ્રવૃત્તિર્દૃષ્ટા । ન અનધિષ્ઠિતાનામ્ । મન-આદીનાં ચ અચેતનાનાં પ્રવૃત્તિર્દૃશ્યતે । તદ્ધિ લિડ્ગં ચેતનાવતઃ અધિષ્ઠાતુરસ્તિત્વે । કરણાનિ હિ મન-આદીનિ નિયમેન પ્રવર્તન્તે । તન્નાસતિ ચેતનાવતિ અધિષ્ઠાતરિ ઉપપદ્યતે । તદ્ધિશેષસ્ય ચ અનધિગમાત્ ચેતનાવત્સામાન્યે આધિગતે વિશેષાર્થઃ પ્રશ્ન ઉપપદ્યતે ।

કેનેષિતં કેનેષ્ટં કસ્યેચ્છા-માત્રેણ મનઃ પતતિ ગચ્છતિ, સ્વ-વિષયે નિયમેન વ્યાપ્રિયત ઇત્યર્થઃ । મનુતેકેનેતિ વિજ્ઞાન-નિમિત્તમન્તઃકરણં મનઃ । પ્રેષિતં ઇવ ઇત્યુપમાર્થઃ । ન તુ ઇષિત-પ્રેષિત-શબ્દયોરર્થાવિહ સમ્ભવતઃ । ન હિ શિષ્યાન્ ઇવ મન-આદીનિ વિષયેભ્યઃ પ્રેષયત્યાત્મા । વિવિક્ત-નિત્ય-ચિત્-સ્વરૂપતયા તુ નિમિત્ત-માત્રં પ્રવૃત્તી, નિત્ય-ચિકિત્સાધિષ્ઠાતૃવત્ (૧૭) । પ્રાણઃ ઇતિ નાસિકા-ભવઃ, પ્રકરણાત્ (૧૮) । પ્રથમત્વં પ્રચલન-ક્રિયાયાઃ પ્રાણ-નિમિત્તત્વાત્ । સ્વતો વિષયાવભાસ-માત્રં કરણાનાં પ્રવૃત્તિઃ । ચલિ-ક્રિયા તુ પ્રાણસ્થૈવ મન-આદિષુ । તસ્માત્ પ્રાથમ્યં પ્રાણસ્ય । પ્રૈતિ ગચ્છતિ । યુક્તઃ પ્રયુક્ત ઇત્યેતત્ । વાચઃ વદનં કિં-નિમિત્તમ્ । પ્રાણિનાં ચક્ષુઃશ્રોત્રયોશ્ચ કો દેવઃ પ્રયોક્તા । કરણાનામધિષ્ઠાતા ચેતનવાન્ યઃ સ કિં-વિશેષણઃ ઇત્યર્થઃ ॥ (૧.૧)

મન્ત્ર ૨

પદભાષ્યં

એવં પૃષ્ટવતે યોગ્યાયાહ ગુરુઃ । શ્રુણુ યત્ ત્વં પૃષ્ઠસિ, મન-આદિ-કરણ-જાતસ્ય કો દેવઃ સ્વ-વિષયં પ્રતિ પ્રેરયિતા, કથં વા પ્રેરયતિ ઇતિ -

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનો યત્ । વાયો હ વાચં સ ઉ પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ ।

ચક્ષુષશ્ચક્ષુરતિમુચ્ય ધીરાઃ । પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥ ૧.૨ ॥

પદભાષ્યં

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં (૧૯) શ્રુણોત્યનેતિ શ્રોત્રમ્ । શબ્દસ્ય શ્રવણં પ્રતિ કરણમ્ । શબ્દાભિવ્યઞ્ચકં શ્રોત્રં ઇન્દ્રિયમ્ । તસ્ય શ્રોત્રં સઃ યસ્ત્વયા પૃષ્ઠઃ “ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ક ઉ દેવો યુનક્તિ” ઇતિ ।

પ્રતિવચનસ્ય અનુરૂપત્વપ્રદર્શનં

આક્ષેપઃ

અસાવેવં-વિશિષ્ટઃ શ્રોત્રાદીનિ નિયુક્તે ઇતિ વક્તવ્યે, ન-વેતદનનુરૂપં પ્રતિવચનં “શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમ્” ઇતિ ।

સમાધાનં

નૈષ દોષઃ । તસ્યાન્યથા વિશેષાનવગમાત્ । યદિ હિ શ્રોત્રાદિ-વ્યાપાર-વ્યતિરિક્તેન સ્વ-વ્યાપારેણ વિશિષ્ટઃ શ્રોત્રાદિ-નિયોક્તા અવગમ્યેત દાત્રાદિ-પ્રયોક્તૃવત્, તદા ઇદમનનુરૂપં પ્રતિવચનં સ્થાત્ । ન ત્વિહ શ્રોત્રાદીનાં પ્રયોક્તા સ્વવ્યાપાર-વિશિષ્ટો લવિત્રાદિવદ્ અધિગમ્યતે । શ્રોત્રાદીનામેવ તુ સંહતાનાં વ્યાપારેણ, આલોચન-

सङ्कल्पाध्यवसाय-लक्षणान्, इलावसान-विङ्गेन अवगम्यते - अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंलतः यत्प्रयोजन-प्रयुक्तः श्रोत्रादि-कलापो गृह्यादिवद् एति । संलतानां परार्थत्वाद्भवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोजता । तस्माद् अनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादि ।

श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनां प्रकाशकत्वं

आक्षेपः

कः पुनरत्र पदार्थः “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादेः? न हि श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थः (२०) , यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण ।

समाधानं

नैष दोषः । अयमत्र पदार्थः - श्रोत्रं तावत् स्व-विषय-व्यञ्जन-समर्थं दृष्टम् । तस्य स्व-विषय-व्यञ्जन-सामर्थ्यं श्रोत्रस्य यैत-ये ल्यात्म-ज्योतिषि नित्येऽसंलते सर्वान्तरे सति भवति, न असति एति । अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते । तथा य श्रुत्यन्तराणि - “आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते” (भृ. ४.३.६) , “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” (क. २.२.१५, मु. २.२.१०, श्र. ६.१४) , “येन सूर्यस्तपति तेजसेऽङ्ग” (तै.ब्रा. ३.१२.६.७) इत्यादीनि । “यदादित्य-गतं तेजो जगद्भासयतेऽभिलम्” (गी. १५.१२) , “क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत” (गी. १३.३३) एति य गीतासु । काठके य “नित्यो नित्यानां येतनश्चेतनानाम्” (क. २.२.१३) एति । श्रोत्राद्यैव सर्वस्यात्म-भूतं येतनमिति प्रसिद्धम् । तद्विड निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्मद्-बुद्धि-गम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थं अजमजरममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्य-निमित्तम् (२१) एति प्रतिवचनं शब्दार्थश्च उपपद्यते अवे । तथा मनसः अन्तःकरणस्य मनः । (२२) न हि अन्तःकरणमन्तरेण यैतन्य-ज्योतिषा दीपितं स्व-विषय-सङ्कल्पाध्यवसायादि-समर्थं स्यात् । तस्माद् मनसोऽपि मन एति । एड बुद्धि-मनसो अेकीकृत्य निर्देशो मनस एति । यद् वायो ऽ वायम् । यच्छब्दे यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं, यस्मान्मनसो मन इत्येवम् ।

वायो ऽ वागिति विभक्तिनिर्णयः

“वायो ऽ वायम्” एति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणाम्यते, “प्राणस्य प्राणः” एति दर्शनात् । “वायो ऽ वायम्” इत्येतदनुरोधेन “प्राणस्य प्राणम्” एति कस्माद् द्वितीयैव न क्वियते? न, बहूनां अनुरोधस्य युक्तत्वात् । “वायम्” इत्यस्य “वाग्” इत्येतावद्भक्त्यं, “सः उ प्राणस्य प्राणः” एति शब्द-द्वयानुरोधेन (२३) । अवे हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्ठे य वस्तु प्रथमयैव निर्देष्टुं युक्तम् ।

स यस्त्वया पृष्ठः प्राणस्य प्राणाभ्य-वृत्ति-विशेषस्य प्राणः तद्दृतं हि प्राणस्य प्राण-सामर्थ्यम् । न हि आत्मना अनधिष्ठितस्य प्राणानुपपद्यते । “को ल्येवान्यात्सः प्राण्याद्येष्टे आकाश आनन्दो न स्यात्” (तै.आ. २.७.१) , “उर्ध्वं प्राणमन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति” (क. २.२.३) , इत्यादि-श्रुतिभ्यः । एडापि य वक्ष्यते “येन प्राणः प्राणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि” (उ. १.८) एति ।

आक्षेपः

श्रोत्रादीन्द्रिय-प्रस्तावे घ्राणस्यैव ग्राहणं युक्तं, न तु प्राणस्य (२४) ।

समाधानं

सत्यमेवम्, प्राण-ग्रहणैव तु घ्राणस्य (२५) । ग्रहणं कृतमेव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव (२६) करण-कलापस्य यदर्थ-प्रयुक्ता प्रवृत्तिः तद् ब्रह्मेति प्रकरणाद्यो विवक्षितः । तथा यक्षुषश्चक्षुः । रूप-प्रकाशकस्य यक्षुषो यद्रूप-ग्रहण-सामर्थ्यं तदात्म-चैतन्याधिष्ठितस्यैव । अतः यक्षुषश्चक्षुः ।

ज्ञात्वा-पद-अध्याहार-निरूपणं

प्रष्टुः पृष्टव्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वात् श्रोत्रादेः श्रोत्रादि-लक्षणं यथोक्तं ब्रह्म “ज्ञात्वा” इत्यध्याह्नियते । “अमृताः भवन्ति” इति इल-श्रुतेश्च । ज्ञानाद्ध्यमृतत्वं प्राप्यते । “ज्ञात्वाऽतिमुच्य (२७) “इति सामर्थ्यात् श्रोत्रादि-करण-कलापं उज्जित्वा । श्रोत्रादौ ज्यात्म-भावं कृत्वा तदुपाधिः सन् तदात्मना जायते, म्रियते, संसरति य । अतः “श्रोत्रादेः श्रोत्रादि-लक्षणं ब्रह्म आत्मा” इति विदित्वा अतिमुच्य श्रोत्राधात्म-भावं परित्यज्य ।

ये श्रोत्राधात्म-भावं परित्यजन्ति ते धीराः धीमन्तः । न हि विशिष्ट-धीमत्वमन्तरेण श्रोत्राधात्म-भावः शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य व्यावृत्त्य अस्माद् लोकात् पुत्र-मित्र-कलत्र-बन्धुषु ममाहम्भाव-संव्यवहार-लक्षणत्वात् । त्यक्त-सर्वेषुणो भूत्वा इत्यर्थः । अमृताः अमरण-धर्माणो भवन्ति । “न कर्माणां न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” (कै. १.२) , “पराञ्चि भानि व्यतृणत्स्वयम्भूः तस्मात्पराऽपश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्त-यक्षुरमृतत्वमिच्छन्” (क. २.१.१) , “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य लृष्टि श्रिताः... अत्र ब्रह्म समश्रुते” (क. २.३.१४) इत्यादि-श्रुतिभ्यः ।

अथवा अतिमुच्य इत्यनेनैव शेषाणा-त्यागस्य सिद्धत्वात् अस्मात्लोकात् प्रेत्य अस्माच्छरीरादपेत्य, मृत्वेत्यर्थः
॥ १.२ ॥

वाक्यभाष्यं

“श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादि प्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् (२८) । (२८) विडियादि-विशेष-रहितस्यात्मनो मन-आदि-प्रवृत्तौ निमित्तत्वं इत्येतत् “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादि-प्रतिवचनार्थः, अनुगमात् । तदनुगतानि ज्यत्रास्मिन्नर्थेऽक्षराणि ।

कथम्? श्रुणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् (३०) । शब्दोपलब्ध-रूपतया अवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्य, अयिद्रूपत्वात् । आत्मनश्च यिद्रूपत्वात्, यच्छ्रोत्रस्य उपलब्धत्वेन अवभासकत्वं तदात्म-निमित्तत्वात् “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्युच्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रम् (३१) । यथा वा उदकस्यौषधमग्नि-निमित्तमिति दग्धुर्युदकस्य दग्धा अग्निरुच्यते । उदकमपि ज्यग्नि-संयोगादग्निरुच्यते तद्वत् । अनित्यं (३२) यत्संयोगादुपलब्धत्वं तदकरणं श्रोत्रादि । उदकस्य एव दग्धत्वमनित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धत्वम्, अग्नौ एव औषधं, स नित्योपलब्धि-स्वरूपत्वाद् दग्धा एव उपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिः अनित्या, नित्या यात्मनि । अतः “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्याद्यक्षराणां अर्थानुगमात् उपपद्यते निर्विशेषस्य उपलब्धि-स्वरूपस्यात्मनो मन-आदि-प्रवृत्ति-निमित्तत्वमिति । मन-आदिष्वेव यथोक्तम् ।

“वाचो उ वाचं” “प्राणस्य प्राणः” इति विभक्ति-द्वयं (३३) सर्वत्रैव द्रष्टव्यम् । कथम्? पृष्टत्वात् स्वरूप-निर्देशः, प्रथमस्यैव निर्देशः । तस्य य ज्ञेयत्वात् कर्मत्वमिति द्वितीया । अतो “वाचो उ वाचं” “प्राणस्य प्राणः” इत्यस्मात् सर्वत्रैव विभक्ति-द्वयम् ।

यदेतच्छ्रोत्राधुपलब्धि-निमित्तं (३४) “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादि-लक्षाणां नित्योपलब्धि-स्वरूपं निर्विशेषमात्म-
तत्त्वं तद् बुद्ध्या अतिमुच्य अनवबोध-निमित्ताध्यारोपिताद् (३५) बुद्ध्यादि-लक्षाणात् संसाराद् मोक्षाणं
कृत्वा धीराः धीमन्तः प्रेत्य अस्मात्लोकात् शरीरात् प्रेत्य वियुज्य अन्यस्मिन् अप्रतिसन्धीयमाने (३६)
निर्मित्तत्वाद् अमृताः भवन्ति । सति ज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रति सन्धते । आत्मावबोधे तु
सर्व-कर्मारम्भ-निमित्ताज्ञान-विपरीत-विधाग्नि-विवृष्टत्वात् (३७) कर्मणामिति (३८) अनारम्भेऽमृता अयं
भवन्ति । शरीरादि-सन्तानाविच्छेद-प्रतिसन्धानाद्येषु (३९) अध्यारोपित-मृत्यु-वियोगात् पूर्वमाध्यमृताः
सन्तो नित्यात्म-स्वरूपत्वात्, (४०) “अमृता भवन्ति” इत्युपपद्यते ॥ २ ॥

मन्त्र ३

यस्मात् श्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्म-भूतं ब्रह्म अतः -

न तत्र यक्षुर्गच्छति । न वाग्गच्छति ।

नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ।

अन्यदेव तद्विद्वितादथो अविद्वितादधि

इति शुश्रुम पूर्वेषां येनस्तद्व्याययक्षिरे ॥ १.३ ॥

पदभाष्यं

न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि यक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासम्भवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाया (४१) हि शब्द
उच्यार्थमाज्ञोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा, तदाऽभिधेयं प्रति वाग्गच्छति इत्युच्यते । तस्य य शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य
य करणस्य आत्मा ब्रह्म । अतो न वाग्गच्छति । यथा अग्निर्दालकः प्रकाशकश्चापि सन् न ज्ञात्मानं प्रकाशयति
दृढति वा, तद्वत् । नो मनः मनश्चान्यस्य सङ्कल्पयितुं, अध्यवसायितुं य सद्, नात्मानं सङ्कल्पयति, अध्यवस्यति य,
तस्यापि ब्रह्म आत्मेति । इन्द्रिय-मनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानम् । तदगोचरत्वाद् न विद्मः तद्ब्रह्म ईदृशमिति
। अतो न विजानीमः यथा येन प्रकारेण ऐतद् ब्रह्म अनुशिष्याद् उपदिशेत् शिष्यायेत्यभिप्रायः । यद्धि करण-
गोचरं तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यं जाति-गुण-क्रिया-विशेषणैः । न तज्जात्यादि विशेषणवद् ब्रह्म । तस्माद् विषमं
शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति, उपदेशे तदर्थ-ग्रहणे य यत्नातिशय-कर्तव्यतां दर्शयति - न विद्म इत्यादि ।

आगमवाक्यस्य अवतरणिका

अत्यन्तमेव उपदेश-प्रकार-प्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः न परः
प्रत्याययितुं शक्यः, आगमेन तु शक्यत अयं प्रत्याययितुमिति । तदुपदेशार्थमागममाह “अन्यदेव तद्विद्वितादथो
अविद्वितादधि” इति ।

व्याकृताव्याकृताभ्यामन्यद् ब्रह्म

अन्यदेव पृथगेव तद् यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयश्च तेषां, तद् विद्विताद् अन्यदेव हि । विद्वितं नाम
यद्विद्वि-क्रियया अतिशयेनाप्तं तद्विद्वि-क्रिया-कर्म-भूतम् । क्वचित् किञ्चित् कस्यचित् विद्वितं स्यादिति सर्वमेव
व्याकृतं विद्वितमेव । तस्मादन्यदेव इत्यर्थः । अविद्वितमज्ञातं तर्हि इति प्राप्ते आह - अथो अपि अविद्विताद्

વિદિત-વિપરીતાદવ્યાકૃતાવિદ્યા-લક્ષણાદ્ વ્યાકૃત-બીજાત્, અધિ ઇતિ ઉપર્યર્થે, લક્ષણયા અન્યદિત્યર્થઃ । યદ્ધિ યસ્માદધિ ઉપરિ ભવતિ, તત્ તસ્માદ્ અન્યદિતિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

હેયોપાદેયવ્યતિરિક્તત્વપ્રતિપાદનદ્વારા બ્રહ્મણઃ આત્માભિન્નત્વ-પ્રતિપાદનં

યદ્ધિદિતં તદલ્પં, મર્ત્યં, દુઃખાત્મકં ચ (છા. ૭.૨૪.૧) ઇતિ હેયમ્ । (૪૨) તસ્માદ્ વિદિતાદન્યદ્ બ્રહ્મ ઇત્યુક્તે (૪૩) ત્વહેયત્વમુક્તમ્ । તથા અવિદિતાદધિ ઇત્યુક્તેડનુપાદેયત્વમુક્તં સ્થાત્ । (૪૪) કાર્યાર્થં હિ કારણમન્યદન્યેન ઉપાદીયતે । અતશ્ચ (૪૫) ન વેદિતુઃ અન્યસ્મૈ પ્રયોજનાય અન્યદુપાદેયં ભવતીતિ । એવં વિદિતાવિદિતાભ્યામન્યદિતિ હેયોપાદેય-પ્રતિષેધેન સ્વાત્મનોડનન્યત્વાદ્ બ્રહ્મ-વિષયા જિજ્ઞાસા શિષ્યસ્ય નિવર્તિતા (૪૬) સ્થાત્ । ન હિ અન્યસ્ય સ્વાત્મનો વિદિતાવિદિતાભ્યામન્યત્વં વસ્તુનઃ સમ્ભવતિ ઇત્યાત્મા બ્રહ્મ ઇત્યેષ વાક્યાર્થઃ । “અયમાત્મા બ્રહ્મ” (મા. ૨), “ય આત્મા અપહતપાખ્યા” (છા. ૮.૭.૧), “યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્ બ્રહ્મ” (બૃ. ૩.૪.૧), “ય આત્મા સર્વાન્તરઃ” (બૃ. ૩.૪.૧) ઇત્યાદિ-શ્રુત્યન્તરેભ્યશ્ચેતિ ।

પ્રત્યગાત્મબ્રહ્મૈક્યોપદેશઃસમ્પ્રદાયાગતઃ

એવં સર્વાત્મનઃ સર્વ-વિશેષ-રહિતસ્ય ચિન્માત્ર-જ્યોતિષો બ્રહ્મત્વ-પ્રતિપાદકસ્ય વાક્યાર્થસ્ય આચાર્યોપદેશ-પરમ્પરયા પ્રાપ્તત્વમાહ - ઇતિ શુશ્રુમેત્યાદિ । બ્રહ્મ ચ એવં આચાર્યોપદેશ-પરમ્પરયા એવાધિગન્તવ્યં ન તર્કતઃ, પ્રવચન-મેધા-બહુશ્રુત-તપો-ચણાદિભ્યશ્ચ, ઇતિ એવં શુશ્રુમ શ્રુતવન્તો વયં પૂર્વેષાં આચાર્યાણાં વચનમ્ । યે આચાર્યાઃ નઃ અસ્મભ્યં બ્રહ્મ વ્યાચયક્ષિરે વ્યાખ્યાતવન્તો વિસ્પષ્ટં કથિતવન્તઃ, તેષામિત્યર્થઃ ॥ ૧.૩ ॥

વાક્યભાષ્યં

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ઇતિ ઉક્તેડપિ પર્યનુયોગે હેતુરપ્રતિપત્તેઃ (૪૭) । “શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમ્” ઇત્યેવમાદિના ઉક્તેડપ્યાત્મ-તત્ત્વેડપ્રતિપત્તત્વાત્ સૂક્ષ્મત્વ-હેતોઃ વસ્તુનઃ પુનઃ પુનઃ પર્યનુયુક્ષા (૪૮) -કારણં (દુર્વિજ્ઞેયત્વમ્) આહ (૪૯) - ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ઇતિ । તત્ર શ્રોત્રાદ્યાત્મ-ભૂતે ચક્ષુરાદીનિ - વાક્યક્ષુષોઃ સર્વેન્દ્રિયોપલક્ષણાર્થત્વાદ્ - ન વિજ્ઞાનમુત્પાદયન્તિ । સુખાદિવત્ તર્હિ ગૃહ્યેત અન્તઃ-કરણેનાત આહ - નો મનઃ । ન સુખાદિવદ્ મનસો વિષયસ્તત્ । ઇન્દ્રિયાવિષયત્વાત્ (૫૦) ।

ન વિગ્નો ન વિજાનીમઃ અન્તઃકરણેન યથા એતદ્ બ્રહ્મ મન-આદિ-કરણ-જાતં અનુશિષ્યાદ્ અનુશાસનં કુર્યાત્, પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તં ભવેત્ તથા, અવિષયત્વાત્ર વિગ્નો ન વિજાનીમઃ । અથવા શ્રોત્રાદીનાં શ્રોત્રાદિ-લક્ષણં બ્રહ્મ વિશેષેણ દર્શય ઇત્યુક્તઃ આચાર્ય આહ - ન શક્યતે દર્શયિતુમ્ । કસ્માત્? ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્સર્વમ્ । અત્ર તુ વિશેષો યથૈતદનુશિષ્યાદિતિ । યથૈતદ્ અનુશિષ્યાત્ પ્રતિપાદયેત્ અન્યોડપિ શિષ્યાન્ ઇતોડન્યેન વિધિનેત્યભિપ્રાયઃ ।

સર્વથાપિ બ્રહ્મ બોધય ઇત્યુક્ત આચાર્ય આહ - અન્યદેવ તદ્ધિદિતાદથો અવિદિતાદધિ ઇત્યાગમં, વિદિતાવિદિતાભ્યામન્યત્વમ્ । યો હિ જ્ઞાતા સ એવ સઃ (૫૧), સર્વાત્મકત્વાત્ (૫૨) । અતઃ સર્વાત્મનો જ્ઞાતુર્જાત્રન્તરાભાવાદ્ વિદિતાદન્યત્વમ્ । “સ વેતિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા” (શ્વે. ૩.૧૯) ઇતિ ચ મન્ત્ર-વાર્ણાત્ । “વિજ્ઞાતારમરે કેન વિજાનીયાત્” (બૃ. ૨.૪.૧૪) ઇતિ ચ વાજસનેયકે । અપિ ચ વ્યક્તમેવ (૫૩) વિદિતં, તસ્માદન્યદ્ ઇત્યભિપ્રાયઃ । યદ્ધિદિતં વ્યક્તં તદન્ય-વિષયત્વાદલ્પં સવિરોધં, તતોડનિત્યમ્, અત એવાનેકત્વાદશુદ્ધમ્, અત

अथ तद्विलक्षणं (प४) ब्रह्म इति सिद्धम् ।

आक्षेपः

अस्तु तर्ह्यविदितम् ।

सङ्क्षिप्त-समाधानं

न, विज्ञानानपेक्षत्वात् ।

समाधानस्य विवरणं

यद्यविदितं तद्विज्ञानापेक्षम् । अविदित-विज्ञानाय हि लोक-प्रवृत्तिः । इदं तु विज्ञानानपेक्षम् । कस्मात्? विज्ञान-स्वरूपत्वात् । न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्यते । न य स्वत अवापेक्षा अनपेक्षमेव (प५) सिद्धत्वात् । प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ न प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्ष्यते स्वतो वा । यद्यनपेक्षं (प६) तत्स्वत अथ सिद्धम् । प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपस्य (प७) अपेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात्, प्रकाशे विशेषाभावात् । न हि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीप-प्रकाशोऽर्थवान् । न य अवेवात्मनोऽन्यत्र विज्ञानं अस्ति, येन स्वरूप-विज्ञानेऽप्यपेक्ष्यते (प८) ।

सङ्क्षिप्ताक्षेपः (विवरणमधस्तात्)

विरोध इति चेत् ।

सङ्क्षिप्त-समाधानं (विवरणमधस्तात्)

न, अन्यत्वात् ।

आक्षेपस्य विवरणं

स्वरूप-विज्ञाने विज्ञान-स्वरूपत्वाद् विज्ञानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् । दृश्यते हि विपरीत-ज्ञानम् (प९) आत्मनि सम्यग्ज्ञानं य । न जानाम्यात्मानमिति । श्रुतेश्च “तत्त्वमसि” (छा. ६.८.७) , “आत्मानमेवावेत्” (बृ. १.४.१०) , “अेतं वै तमात्मानं विदित्वा” (बृ. ३.५.१) इति य सर्वत्र श्रुतिषु आत्म-विज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते । तस्मात् प्रत्यक्ष-श्रुति-विरोधः (६०) इति चेत् ।

समाधानस्य विवरणं

न, कस्मात्? अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यधि-कार्य-करण-सङ्घाताभिमान-सन्तानाविच्छेद-लक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्यवभास-प्रधानः यक्षुरादि-करणो नित्य-चित्स्वरूपात्मान्तःसारो यत्रानित्यं विज्ञानमवभासते । बौद्ध-प्रत्ययानां आविर्भाव-तिरोभाव-धर्मकत्वात् तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि यावभासते । अन्तः-करणस्य (६१) मनसोऽपि मनोऽन्तर्गतत्वात् सर्वान्तर-श्रुतेः (६२) । अन्तर्गतेन नित्य-विज्ञान-स्वरूपेण आकाशवद् अप्रयत्नितान्माना अन्तर्गर्भ-भूतेन बाह्यो बुद्ध्यत्मा तद्विलक्षणः, अर्थिभिः एव अग्निः प्रत्ययैराविर्भाव-तिरोभाव-धर्मकैर्विज्ञानाभास-रूपैः अनित्यैः अनित्य-विज्ञानः, आत्मा, सुप्ती, दुःप्ती, इत्यभ्युपगतो लौकिकैः (६३) । अतोऽन्यो नित्य-विज्ञान-स्वरूपादात्मनः । तत्र (६४) हि विज्ञानापेक्षा विपरीत-ज्ञानत्वं योपपद्यते, न पुनः नित्य-विज्ञाने ।

बोधोपदेशस्य अध्यासनिरासार्थत्वं

आक्षेपः

“તત્ત્વમસિ” ઇતિ બોધોપદેશો ન ઉપપદ્યતે ઇતિ ચેત્ । “આત્માનમેવાવેત્” (બૃ. ૧.૪.૧૦) ઇત્યેવમાદીનિ ચ નિત્ય-બોધાત્મકત્વાત્ । ન હિ આદિત્યોઽન્યેન પ્રકાશ્યતે । અતઃ તદર્થ-બોધોપદેશઃ અનર્થક ઇતિ ચેત્ ।

સમાધાનં

ન, લોકાધ્યારોપાપોહાર્થત્વાત્ । સર્વાત્મનિ હિ નિત્ય-વિજ્ઞાને બુદ્ધ્યાધનિત્ય-ધર્માઃ (૬૫) લોકૈરધ્યારોપિતા આત્માવિવેકતઃ । તદપોહાર્થો બોધોપદેશો બોધાત્મનઃ । તત્ર (૬૬) ચ બોધાબોધી સમગ્જસો । અન્ય-નિમિત્તત્વાદ્ (૬૭) ઉદક ઇવ ઔષ્ણ્યં અગ્નિ-નિમિત્તં, રાત્ર્યહની ઇવ આદિત્ય-નિમિત્તે । લોકે નિત્યાવૌષ્ણ્ય-પ્રકાશાવગ્ન્યાદિત્યયોઃ અન્યત્ર (૬૮) ભાવાભાવયોઃ નિમિત્તત્વાદ્ અનિત્યૌ ઇવ ઉપચર્યેતે । ધક્ષત્યગ્નિઃ, પ્રકાશયિષ્યતિ સવિતા, ઇતિ તદ્ભત્ । એવં ચ સુખ-દુઃખ-બન્ધ-મોક્ષાદ્યધ્યારોપો લોકસ્ય, તદપેક્ષ્ય “તત્ત્વમસિ”, (છા. ૬.૮.૭) “આત્માનમેવાવેત્”, (બૃ. ૧.૪.૧૦) ઇત્યાત્માવબોધોપદેશેન શ્રુતયઃ કેવલં અધ્યારોપાપોહાર્થઃ । યથા સવિતાઽસૌ પ્રકાશયતિ આત્માનમ્ (૬૯) ઇતિ તદ્ભદ્ બોધાબોધ-કર્તૃત્વં (૭૦) ચ નિત્ય-બોધાત્મનિ । તસ્માદ્ (૭૧) અન્યદવિદિતાત્ । અધિ-શબ્દશ્ચ અન્યાર્થે । યદ્વા યદ્ધિ યસ્યાધિ તત્તતોઽન્યત્ સામર્થ્યાત્ (૭૨) । યથા અધિ ભૃત્યાદીનાં રાજા । અવ્યક્તમેવ અવિદિતં તતોઽન્યદિત્યર્થઃ ।

વિદિતમવિદિતં ચ વ્યક્તાવ્યક્તે કાર્ય-કારણત્વેન વિકલ્પિતે । તાભ્યામન્યદ્ બ્રહ્મ વિજ્ઞાન-સ્વરૂપં સર્વ-વિશેષ-પ્રત્યસ્તમિતમિત્યયં સમુદાયાર્થઃ । અત એવાત્મત્વાદ્ ન હેય ઉપાદેયો વા (૭૩) । અન્યદ્ હિ અન્યેન હેયમુપાદેયં વા । ન તેનૈવ (૭૪) તદ્ યસ્ય કસ્યચિદ્ હેયમુપાદેયં વા ભવતિ । આત્મા ચ બ્રહ્મ સર્વાન્તરાત્મત્વાદ્ અવિષયમ્ । અતઃ (૭૫) અન્યસ્યાપિ ન હેયમુપાદેયં વા । અન્યાભાવાચ્ચ (૭૬) ।

ઇતિ શુશ્રુમ પૂર્વેષાં ઇત્યાગમોપદેશઃ । વ્યાચયક્ષિરે ઇત્યસ્વાતન્ત્ર્યં તર્ક-પ્રતિષેધાર્થમ્ । યે નઃ તદ્ બ્રહ્મ ઉક્તવન્તઃ તે નિત્યમેવાગમં બ્રહ્મ-પ્રતિપાદકં વ્યાખ્યાતવન્તઃ, ન પુનઃ સ્વ-બુદ્ધિ-પ્રભવેણ તર્કેણ ઉક્તવન્ત ઇત્યાગમ-પારમ્પર્યાવિચ્છેદં દર્શયતિ વિદ્યા-સ્તુતયે । તર્કસ્તુ અનવસ્થિતાઃ (બ્ર.સૂ. ૨.૧.૧૧) બ્રાન્તોઽપિ ભવતિ ઇતિ ॥

૩ ॥

મન્ત્ર ૪

પદભાષ્યાવતરણિકા

“અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ” ઇત્યનેન વાક્યેન “આત્મા બ્રહ્મ” ઇતિ પ્રતિપાદિતે શ્રોતુરાશકુા જાતા - તત્કથં ન્વાત્મા બ્રહ્મ? આત્મા હિ નામાધિકૃતઃ કર્મણ્યુપાસને ચ, સંસારી, કર્મોપાસનં વા સાધનમનુષ્ઠાય બ્રહ્માદિ-દેવાન્ સ્વર્ગ વા પ્રાપ્નુમિચ્છતિ । તત્તસ્માદન્ય ઉપાસ્યઃ “વિષ્ણુઃ” “ઈશ્વરઃ” “ઈન્દ્રઃ” ચ “પ્રાણઃ” વા બ્રહ્મ ભવિતુમર્હતિ, નત્વાત્મા । લોક-પ્રત્યય-વિરોધાત્ । યથા અન્યે તાર્કિકાઃ “ઈશ્વરાદન્ય આત્મા” ઇત્યાચક્ષતે તથા કર્મિણઃ “અમું યજ, અમું યજ” ઇત્યન્યા એવ દેવતા ઉપાસતે । તસ્માદ્યુક્તં યદ્વિદિતમુપાસ્યં તદ્ બ્રહ્મ ભવેત્ । તતોઽન્ય ઉપાસકઃ ઇતિ । તામેતામાશકુાં શિષ્ય-લિડ્ગેનોપલક્ષ્ય તદ્બ્રહ્મ્યાદ્વા આહ, મૈવં શકુિષ્ઠાઃ - યદ્વાચાનબ્યુદિતં યેન વાગભ્યુદયતે ।

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૧.૪ ॥

પદભાષ્યં

यत् चैतन्य-मात्र-सत्ताकम्, वाया वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु (७७) स्थानेषु विषक्तमात्रेयं वार्णानामभिव्यञ्जकं करणम् । वार्णाश्च अर्थ-सङ्केत-परिच्छिन्ना अेतावन्त अयं कर्म-प्रयुक्ता इति । अयं तदभिव्यङ्ग्यः (७८) शब्दः पदं वागिति उच्यते । “अकारौ वै सर्वां वाङ्, सैषा स्पर्शा (७९) -अन्तःस्थ (८०) -उष्णभिः (८१) व्यज्यमाना बह्वी नाना-रूपा भवति” (अै.आ. २.३.७.१३) इति श्रुतेः । मितम् (८२) अमितं (८३) स्वरः (८४) सत्यानृते (८५) अेष विकारो यस्यास्तथा वाया पदत्वेन परिच्छिन्नया करण-गुणवत्या अनभ्युदितं अप्रकाशितमनभ्युक्तम् । येन ब्रह्मणो विवक्षितेऽर्थे सकरणो वाग् अभ्युदधते चैतन्य-ज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यते इत्येतत् । “यद्वायो उ वाग्” इत्युक्तम् । “वदन्वाङ्” (भृ. १.४.७) , “यो वायमन्तरो यमयति” (भृ. ३.७.१७) , इत्यादि य वाजसनेयके । “या वाङ् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेदं ब्रह्मणः” इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं “सा वाग्यया स्वप्ने भाषते (८६) “इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाङ् चैतन्य-ज्योतिः-स्वरूपा । “न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते” (भृ. ४.३.२६) इति श्रुतेः । तदेव आत्म-स्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाभ्यं, भृङ्त्वात् ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वम् । यैर्वागाधुपाधिभिः वायो उ वाङ्, यक्षुषश्चाक्षुः, श्रोत्रस्य श्रोत्रं, मनसो मनः, कर्ता, भोक्ता, विज्ञाता, नियन्ता, प्रशासिता, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, इत्येवमाद्यः संव्यवहाराः असंव्यवहारे निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते तान् व्युदस्य आत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीति अेव-शब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यद्विदं इत्युपाधि-भेद-विशिष्टं अनामेश्वरादि उपासते ध्यायन्ति । “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि” इत्युक्तेऽपि (८७) “नेदं ब्रह्म” इत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते, नियमार्थम् (८८) , अन्य-ब्रह्म-बुद्धि-परिसङ्ख्यानार्थं (८९) वा ॥ १.४ ॥

वाङ्मया

वागविषयत्वं वाक्प्रकाशकत्वं च ब्रह्म

यद्वाया इति मन्त्रानुवादो (९०) दृढ-प्रतीतेः । “अन्यदेव तद्विदितान्” इति योऽयमागमार्थो ब्रह्मणोऽक्तोऽस्यैव द्रष्टिभे मन्त्राः “यद्वाया” इत्याद्यः पठ्यन्ते । यद् ब्रह्म वाया शब्देन अनभ्युदितं अनभ्युक्तं अप्रकाशितमित्येतत् । येन वाग् अभ्युदधते इति वाक्प्रकाश-उत्तुत्वोक्तिः । येन प्रकाश्यते इति वायोऽभिधानस्य अलिधेय-प्रकाशकत्वस्य उत्तुत्वमुच्यते (९१) ब्रह्मणः । उक्तं च “डेनेषितां वायमिमां वदन्ति”, “यद्वायो उ वायम्” इति । “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि” इत्यविषयत्वेन ब्रह्मणो आत्मन्यवस्थापनार्थं आम्नायः । यद्वायानभ्युदितं, वाक्प्रकाश-निमित्तं येति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वन्तर-जिघृक्षां (९२) निवर्त्य स्वात्मन्येव अवस्थापयति आम्नायः, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि” इति यत्नतः (९३) उपरमयति, “नेदम्” इत्युपास्य-प्रतिषेधाच्च (९४) ॥ ४ ॥

मन्त्र ५

यन्मनसा न मनुते । येनाहुर्मनोमतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि । नेदं यद्विदमुपासते ॥ १.५ ॥

पदभाष्यं

यत् १.५ मनसा न मनुते । मनः इत्यन्तःकरणं बुद्धि-मनसोरेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेन इति मनः, सर्व-करण-साधारणं (९५) , सर्व-विषय-व्यापकत्वात् । “कामः (९६) सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा, धृतिरधृतिर्द्विर्धीरित्येतत् सर्वं मन अेव” (भृ. १.५.३) इति श्रुतेः कामादि-वृत्तिमन्मनः । तेन मनसा यत् चैतन्य-

જ્યોતિર્મનસોઽવભાસકં ન મનુતે ન સકુલ્પયતિ, નાપિ નિશ્ચિનોતિ (૯૭) , મનસોઽવભાસકત્વેન (૯૮) નિચન્તૃત્વાત્ । સર્વ-વિષયં પ્રતિ (૯૯) પ્રત્યગેવેતિ સ્વાત્મનિ ન પ્રવર્ત્તેતેઽન્તઃ-કરણમ્ । અન્તઃસ્થેન હિ ચૈતન્ય-જ્યોતિષા અવભાસિતસ્ય મનસો મનન-સામર્થ્યમ્ । તેન (૧૦૦) સવૃત્તિકં મનઃ યેન બ્રહ્માણા મતં વિષયી-કૃતં વ્યામં આહુઃ કથયન્તિ બ્રહ્મ-વિદઃ । તસ્માત્ તદેવ મનસ આત્માનં પ્રત્યક્થેતથિતારં બ્રહ્મ વિદ્ધિ । નેદં ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ ॥ ૧.૫ ॥

વાક્યભાષ્યં

યન્મનસા ઇત્યાદિ સમાનમ્ । મનો મતં ઇતિ । યેન બ્રહ્માણા મનોઽપિ વિષયીકૃતં નિત્ય-વિજ્ઞાન-સ્વરૂપેણ ઇત્યેતત્ । સર્વકરણાનામવિષયં તાનિ (૧૦૧) ચ સવ્યાપારાણિ સવિષયાણિ નિત્ય-વિજ્ઞાન-સ્વરૂપાવભાસતયા યેનાવભાસ્યન્તે (૧૦૨) ઇતિ શ્લોકાર્થઃ । “ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ” (ગી. ૧૩.૩૩) ઇતિ સ્મૃતેઃ । “તસ્ય ભાસા” (મુ. ૨.૨.૧૦) ઇતિ ચાથર્વણે ॥ ૫ ॥

યચ્ચક્ષુષા ન પશ્યતિ યેન ચક્ષૂષિ પશ્યતિ ।

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ । નેદં ચદિદમુપાસતે ॥ ૧.૬ ॥

પદભાષ્યં

યત્ ૨.૧ ચક્ષુષા ન પશ્યતિ ન વિષયી-કરોતિ અન્તઃ-કરણ-વૃત્તિ-સંયુક્તેન (૧૦૩) લોકઃ । યેન ચક્ષૂષિ (૧૦૪) અન્તઃ-કરણ-વૃત્તિ-ભેદ-ભિન્નાઃ (૧૦૫) ચક્ષુર્વૃત્તિઃ ૨.૩ પશ્યતિ (૧૦૬) લોકઃ ચૈતન્યાત્મ-જ્યોતિષા વિષયી-કરોતિ વ્યાપ્રોતિ । તદેવ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ ॥ ૧.૬ ॥

યચ્છ્રોત્રેણ ન શ્રુણોતિ । યેન શ્રોત્રમિદં શ્રુતમ્ ।

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ । નેદં ચદિદમુપાસતે ॥ ૧.૭ ॥

પદભાષ્યં

યત્ ૨.૧ શ્રોત્રેણ ન શ્રુણોતિ દિગ્દેવતાધિષ્ઠિતેન આકાશ-કાર્યેણ મનો-વૃત્તિ-સંયુક્તેન ન વિષયી-કરોતિ લોકઃ । યેન શ્રોત્રમિદં શ્રુતં યત્પ્રસિદ્ધં (૧૦૭) ચૈતન્યાત્મ-જ્યોતિષા વિષયી-કૃતં (૧૦૮) । તદેવ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ ॥ ૧.૭ ॥

યત્પ્રાણેન ન પ્રાણિતિ । યેન પ્રાણઃ પ્રણીયતે ।

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ । નેદં ચદિદમુપાસતે ॥ ૧.૮ ॥

પદભાષ્યં

યત્ પ્રાણેન ધ્રાણેન પાર્થિવેન નાસિકા-પુટાન્તરવસ્થિતેન અન્તઃ-કરણ-પ્રાણ-વૃત્તિભ્યાં સહિતેન યદ્ ન પ્રાણિતિ ગન્ધવત્ર વિષયી-કરોતિ । યેન ચૈતન્યાત્મ-જ્યોતિષા અવ-ભાસ્યત્વેન સ્વ-વિષયં પ્રતિ પ્રાણઃ પ્રણીયતે । તદેવ ઇત્યાદિ સર્વ સમાનમ્ ॥ ૧.૮ ॥

વાક્યભાષ્યં

“યેન પ્રાણઃ” ઇતિ હિયા-શક્તિરપ્યાત્મ-વિજ્ઞાન-નિમિત્તેત્યતત્ ॥ ૬-૮ ॥

॥ इति प्रथमः पाऽः ॥

अध्याय २

मन्त्र १

अेवं “उेयोपादेय-विपरीतः त्वमात्मा ब्रह्म” इति प्रत्यायितः शिष्यः “अडमेव ब्रह्म इति सुष्ठु वेदाडं माम्” इति गृह्णीयाड् इत्याशङ्क्य (१०८) आचार्यः शिष्य-बुद्धि-विद्यालनार्थं यदीत्याड ।

ब्रह्मणोऽवेद्यत्वे उेतुः

आक्षेपः

ननु इडैव सुवेदाडमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः ।

समाधानं

सत्यं इषा निश्चिता प्रतिपत्तिः, न डि सुवेदाडमिति । यद्धि वेधं वस्तु विषयीभवति, तत् सुष्ठु वेदितुं शक्यम् । दाड्यं इव दग्धुं अग्नेर्दग्धुः, न त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य डि वेदितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्व-वेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इड य तदेव प्रतिपादितं प्रश्न-प्रतिवचनोक्त्या “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्याधया । “यद्वायानभ्युदितम्” इति य विशेषतः अवधारितम् । ब्रह्मवित्सम्प्रदाय-निश्चयश्चोक्तः “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि” इति । उपन्यस्तमुपसंहरिष्यति य “अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातं अविज्ञानताम्” इति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य “सुवेद” इति बुद्धिं निराकर्तुम् ।

न डि वेदिता वेदितुः (११०) वेदितुं शक्योऽग्निः इव दग्धुमग्नेः दग्धुः । न यान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेधमन्यत् स्याड् ब्रह्म । “नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु” (बृ. ३.८.११) इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिषिध्यते । तस्मात् “सुष्ठु वेदाडं ब्रह्म” इति प्रतिपत्तिर्मिथैव । तस्माड् युक्तमेवाडाचार्यो यदीत्याडि -

यदि मन्यसे सुवेदेति दडरमेवापि (१११) नूनं त्वं वेत्य ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं

यदस्य देवेषु । अथ नु मीमांस्यमेव ते । मन्ये विदितम् ॥ २.१ ॥

यदि मन्यसे इत्यस्य प्रयोग-डारण-द्वारा ब्रह्मप्रतिपत्तेः प्रतिबन्धदर्शनः

पदभाष्यं

यदि कडाधिड् मन्यसे सुवेदेति “सुष्ठु वेदाडं ब्रह्म” इति । कडाधिड् यथा-श्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीण-दोषः सुमेधाः कश्चित् प्रतिपद्यते, कश्चिन्न, इति साशङ्कमाड “यदि” इत्याडि । इष्टं य “य ओषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत ओष आत्मेति डोवाय । अेतदमृतमभयं अेतड् ब्रह्म” (छा. ८.७.४) इत्युक्ते प्राजापत्यः पण्डितोऽप्यसुर-राड् विरोचनः स्वभाव-दोष-वशाड् अनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं “शरीरमात्मा” इति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देव-राट् सङ्कड् द्विस्त्रिरुक्तं याप्रतिपद्यमानः स्वभाव-दोष-क्षयमपेक्ष्य यतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽपि अेकस्माड् गुरोः श्रुएवतां कश्चिद्यथावत् प्रतिपद्यते, कश्चिदयथावत्, कश्चिद्विपरीतं, कश्चिन्न प्रतिपद्यते । डिमु वक्तव्यं अतीन्द्रियमात्म-तत्त्वं (११२) । अत्र डि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनः तार्डिकाः सर्वे । तस्माड् “विदितं ब्रह्म” (११३) इति सुनिश्चितोक्तमपि विषम-प्रतिपत्तित्वाड् (११४) “यदि मन्यसे” इत्याडि साशङ्कं वचनं युक्तमेव आचार्यस्य ।

दुर्लभं अथ अपि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम् ।
ब्रह्मण औपाधिकभेदेनिरूपणं स्वतो निर्धर्मकत्वप्रतिपादनं च

आक्षेपः

किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि मडान्त्यर्भकाणि च, येनाड दडरमेवेत्यादि?

समाधानं

बाढम् । अनेकानि छि नाम-रूपोपाधि-कृतानि ब्रह्मणो रूपाणि, न स्वतः । स्वतस्तु “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवय्य यत्” (ड. १.३.१५ नृ.उ.ता. ९, मुक्तिकोप. २.७२) छति शब्दादिभिः सड रूपाणि
प्रतिषिध्यन्ते ।

आक्षेपः

ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य स्वरूपं स्याद्
अतः (११५) उच्यते । यैत-चं (११६) पृथिव्यादीनां अन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति ।
तथा श्रीत्रादीनामन्तः-करणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म रूपायैत-चं यैत-चं । तथा योक्तं
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ. ३.९.२८) , “विज्ञान-धन अवे” (बृ. २.४.१२) , “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै. २.१.१)
, “प्रज्ञानं ब्रह्म” (अै. ३.१.३) छति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु ।

समाधानं

सत्यमेवम् । तथापि तद् अन्तःकरण-देहेन्द्रियोपाधि-द्वारेणैव विज्ञानादि-शब्दैर्निर्दिश्यते, तदनुकारित्वाद् देहादि-
वृद्धि-सङ्कोचोच्छेदादिषु नाशेषु च, न स्वतः । स्वतस्तु “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” (ड. २.३) छति
स्थितं भविष्यति ।

यद् अस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वोण सम्बन्धः । न केवलमध्यात्मोपाधि-परिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वं अत्वं
वेत्थ, यद् अपि अधिदैवतोपाधि-परिच्छिन्नस्य अस्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं, तदपि नूनं दडरमेव वेत्थ छति
म-चेऽडम् । यदध्यात्मं यदधिदैवं (११७) तदपि च देवेषु उपाधि-परिच्छिन्नत्वाद् दडरत्वाद् न निवर्त्तते । यत्तु
विध्यस्त-सर्वोपाधि-विशेषं शान्तं अनन्तमेकमद्वैतं भूमाभ्यं नित्यं ब्रह्म न तत् सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत अवे
अथ नु तस्मात् म-चे अद्यापि मीमांस्यं विचार्य अवे ते तव ब्रह्म ।

अवेमाचार्योक्तः शिष्य अेकान्ते उपविष्टः समाहितः सन् यथोक्तमाचार्येण आगममर्थतो विचार्य, तर्कतश्च निर्धार्य
स्वानुभवं कृत्वा, आचार्य-सकाशमुपगम्य, उवाच - म-चे अड अयेदानीं विदितं ब्रह्मेति ॥ २.१ ॥

वाङ्मयाभ्यं

सूत्रवाङ्मयं

“यदि म-चसे सुवेद” छति शिष्य-बुद्धि-विद्यालना गृहीत-स्थिरतायै ।

विवरणवाङ्मयं

विदिताविदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धि शिष्यस्य, स्वात्मन्यवस्थाप्य, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि” छति स्वाराज्ये (११८)
अभिषिष्य उपास्य-प्रतिषेधेन, अथास्य बुद्धि विद्यालयति ।

યદિ મન્યસે સુવેદ અહં બ્રહ્મ ઇતિ ત્વં, તતોડલ્પમેવ બ્રહ્મણો રૂપં વેત્ય ત્વં ઇતિ નૂનં નિશ્ચિતં મન્યતે ઇત્યાચાર્યઃ
(૧૧૯) । સા પુનઃ વિચાલના કિમર્થા? ઇત્યુચ્યતે - પૂર્વ-ગૃહીતે વસ્તુનિ બુદ્ધેઃ સ્થિરતાયૈ ।

દેવેષુ અપિ “સુવેદાહમ્” ઇતિ મન્યતે યઃ, સોડપિ અસ્ય બ્રહ્મણો રૂપં દહરમેવ વેત્તિ નૂનમ્ । કસ્માત્? અવિષયત્વાત્
કસ્યચિદ્ બ્રહ્મણઃ । અથવા અલ્પમેવાસ્ય આધ્યાત્મિકં મનુષ્યેષુ (૧૨૦) , દેવેષુ ચ આધિદૈવિકમ્, અસ્ય બ્રહ્મણો
યદ્રૂપં તદિતિ સમ્બન્ધઃ (૧૨૧) ।

સૂત્રવાક્યં

અથ નુ-ઇતિ હેતુઃ મીમાંસાયાઃ ।

વિવરણવાક્યં

યસ્માદ્ દહરમેવ સુવિદિતં બ્રહ્મણો રૂપમ્, અન્યદેવ તદ્વિદિતાદ્ ઇત્યુક્તત્વાત્ । સુવેદેતિ ચ મન્યસે । અતોડલ્પમેવ
વેત્ય ત્વં બ્રહ્મણો રૂપં યસ્માદથ નુ તસ્માદ્ મીમાંસ્યં એવ અદ્યાપિ તે તવ બ્રહ્મ । વિચાર્યમેવ યાવદ્ વિદિતાવિદિત-
પ્રતિષેધાગમાર્થાનુભવ ઇત્યર્થઃ ।

સૂત્રવાક્યં

“મન્યે વિદિતમ્” ઇતિ શિષ્યસ્ય મીમાંસાનન્તરોક્તિઃ પ્રત્યય-ત્રય-સડ્ગતેઃ ।

વિવરણવાક્યં

સમ્યગ્વસ્તુ-નિશ્ચયાય વિચાલિતઃ શિષ્યઃ, આચાર્યેણ મીમાંસ્યમેવ ત ઇતિ ચોક્તઃ, એકાન્તે સમાહિતો ભૂત્વા
વિચાર્ય, યથોક્તં સુપરિનિશ્ચિતઃ સન્ આહ આગમાચાર્યાત્માનુભવ-પ્રત્યય-ત્રયસ્ય એક-વિષયત્વેન સડ્ગત્યર્થમ્
। એવં હિ સુપરિનિશ્ચિતા વિદ્યા સકલા સ્યાદ્, ન અનિશ્ચિતેતિ ન્યાયઃ પ્રદર્શિતો ભવતિ । “મન્યે વિદિતમ્” ઇતિ
પરિનિશ્ચિત-નિશ્ચિત-વિજ્ઞાન-પ્રતિજ્ઞા-હેતૂક્તેઃ ॥ ૧ ॥

મન્ત્ર ૨

કથમિતિ શ્રુણુ -

નાહં (૧૨૨) મન્યે સુવેદેતિ । નો ન વેદેતિ વેદ ચ ।

યો નસ્તદ્વેદ તદ્વેદ । નો ન વેદેતિ વેદ ચ ॥ ૨.૨ ॥

પદભાષ્યં

ન અહં મન્યે સુવેદેતિ । નૈવાહં મન્યે સુવેદ બ્રહ્મેતિ । નૈવ તર્હિ વિદિતં ત્વયા બ્રહ્મેત્યુક્તે આહ - નો ન વેદેતિ, વેદ
ચ । “વેદ ચ” ઇતિ ચ-શબ્દાદ્ “ન વેદ ચ” ।

ગુરુઃ

નનુ વિપ્રતિષિદ્ધં “નાહં મન્યે સુવેદ” ઇતિ, “નો ન વેદ” ઇતિ, “વેદ ચ” ઇતિ । યદિ “ન મન્યસે સુવેદ” ઇતિ, કથં
“મન્યસે વેદ ચ” ઇતિ । અથ “મન્યસે વેદ એવ” ઇતિ, કથં “ન મન્યસે સુવેદ” ઇતિ । એકં વસ્તુ યેન જ્ઞાયતે
તેનૈવ તદેવ વસ્તુ ન સુવિજ્ઞાયતે ઇતિ વિપ્રતિષિદ્ધં, સંશય-વિપર્યયૌ વર્જયિત્વા । ન ચ બ્રહ્મ સંશયિતત્વેન જ્ઞેયં,
વિપરીતત્વેન વેતિ નિયન્તું શક્યમ્ । સંશય-વિપર્યયૌ હિ સર્વત્રાનર્થકરત્વેન એવ પ્રસિદ્ધૌ ।

એવમાચાર્યેણ વિચાલ્યમાનોડપિ શિષ્યો ન વિચચાલ, “અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ” ઇત્યાચાર્યોક્તાગમ-
સમ્પ્રદાય-બલાદ્ ઉપપત્યનુભવ-બલાચ્ચ । જગર્જ્ઞ ય બ્રહ્મ-વિદ્યાયાં દૃઢ-નિશ્ચયતાં દર્શયન્નાત્મનઃ । કથમ્?
ઇત્યુચ્યતે -

શિષ્યઃ

યઃ યઃ કશ્ચિદ્ નઃ અસ્માકં સબ્રહ્મચારિણાં મધ્યે તદ્ મદુક્તં વચનં તત્ત્વતો વેદ, સ તદ્ બ્રહ્મ વેદ । કિં
પુનસ્તદ્વચનમિત્યત આહ - “નો ન વેદેતિ, વેદ ચ” ઇતિ । યદેવ “અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ” ઇત્યુક્તં
તદેવ વસ્તુ અનુમાનાનુભવાભ્યાં સંયોજ્ય નિશ્ચિતં વાક્યાન્તરેણ “નો ન વેદ” ઇતિ “વેદ ચ” ઇત્યવોચત્ । આચાર્ય-
બુદ્ધિ-સંવાદાર્થ મન્દ-બુદ્ધિ-ગ્રહણ-વ્યપોહાર્થ (૧૨૩) ચ । તથા ચ (૧૨૪) ગર્જિતમુપપન્નં ભવતિ “યો નસ્તદ્વેદ તદ્વેદ”
ઇતિ ॥ ૨.૨ ॥

વાક્યભાષ્યં

પરિનિષ્ઠિતં સફલં વિજ્ઞાનં પ્રતિજાનીતે આચાર્યાત્મ-નિશ્ચયયોઃ તુલ્યતાચૈ યસ્માદ્ હેતુમાહ “નાહ મન્યે સુવેદ” ઇતિ
। “અહ”-ઇત્યવધારણાર્થો નિપાતો ન “એવ” મન્યે ઇત્યેતત્ । યાવદ્ અપરિનિષ્ઠિતં વિજ્ઞાનં તાવદ્ સુવેદ સુષ્ટુ વેદ
અહં બ્રહ્મ ઇતિ વિપરીતો મમ નિશ્ચય આસીત્ । સ અપજગામ ભવદ્ભિર્વિચાલિતસ્ય, યથોક્તાર્થ-મીમાંસા-કૃલ-
ભૂતાત્ સ્વાત્મ-બ્રહ્મત્વ-નિશ્ચય-રૂપાત્ સમ્યક્પ્રત્યયાદ્ વિરુદ્ધત્વાત્ । અતો “નાહ મન્યે સુવેદ” ઇતિ ।
યસ્માચ્ચ તન્નૈવ ન વેદ ઇતિ “મન્યે” ઇત્યનુવર્તતે (૧૨૫) । (૧૨૬) અવિદિત-બ્રહ્મ-પ્રતિષેધાત્ । કથં તર્હિ મન્યસે
ઇત્યુક્ત આહ - વેદ ચ । ચ-શબ્દાદ્ વેદ ચ, ન વેદ ચ ઇત્યભિપ્રાયઃ । વિદિતાવિદિતાભ્યામન્યત્વાદ્ બ્રહ્મણઃ ।
તસ્માદ્ મયા વિદિતં બ્રહ્મ ઇતિ મન્યે ઇતિ વાક્યાર્થઃ । અથવા વેદ ચેતિ નિત્ય-વિજ્ઞાન-બ્રહ્મ-સ્વરૂપતયા નો ન
વેદ, વેદૈવ ચાહં સ્વરૂપ-વિક્રિયાભાવાત્ । વિશેષ-વિજ્ઞાનં ચ પરાધ્યસ્તં ન સ્વતઃ, ઇતિ પરમાર્થતો ન ચ વેદેતિ ।

સૂત્રવાક્યં

“યો નસ્તદ્વેદ તદ્વેદ” ઇતિ પક્ષાન્તર-નિરાસાર્થમાભ્યાય ઉક્તાર્થાનુવાદાત્ ।

વિવરણવાક્યં

યો (૧૨૭) નઃ અસ્માકં મધ્યે યથા અહં વેદ ઇતિ સ એવ તદ્ બ્રહ્મ વેદ નાન્યઃ । ઉપાસ્ય-બ્રહ્મ-વિત્વાદ્ અતોડન્યસ્ય
। “વેદ ચ” ઇતિ પક્ષાન્તરે બ્રહ્મ-વિત્ત્વં નિરસ્યતે । કુતોડયમર્થોડવસીયતે? ઇત્યુચ્યતે - ઉક્તાનુવાદાત્ । ઉક્તં
હ્યનુવદતિ “નો ન વેદ” ઇતિ, “વેદ ચ” ઇતિ ॥ ૨ ॥

મન્ત્ર ૩

પદભાષ્યં

શિષ્યાચાર્ય-સંવાદાત્ પ્રતિનિવૃત્ત્ય સ્વેન રૂપેણ શ્રુતિઃ સમસ્ત-સંવાદ-નિર્વૃત્તમર્થમેવ બોધયતિ યસ્યામતમિત્યાદિના

-

યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।

અવિજ્ઞાતં વિજાનતાં વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્ ॥ ૨.૩ ॥

પદભાષ્યં

यस्य ब्रह्म-विदः अमतं अविज्ञातं “अविदितं ब्रह्म” इति मतं = अभिप्रायः निश्चयः तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्म
 इत्यभिप्रायः । यस्य पुनः मतं ज्ञातं “विदितं मया ब्रह्म” इति निश्चयः न वेद अयं सः । न ब्रह्म विजानाति सः ।
 विद्मद्विदुषोर्धोक्तौ पक्षौ अवधारयति - अविज्ञातं विजानतामिति । अविज्ञातं अमतं अविदितमेव
 ब्रह्म विजानतां सम्यग् विदितवतामित्येतत् । विज्ञातं विदितं ब्रह्म अविजानतां (१२८) असम्यग्दर्शनां
 इन्द्रिय-मनो-बुद्धिष्वेवात्म-दर्शनामित्यर्थः । न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्न-बुद्धीनाम् । न हि तेषां “विज्ञातं
 अस्माभिर्ब्रह्म” इति मतिर्भवति । इन्द्रिय-मनो-बुद्ध्युपाधिष्व्वात्म-दर्शनां तु ब्रह्मोपाधि-विवेकानुपलम्भात्,
 बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्, “विदितं ब्रह्म” इत्युपपद्यते भ्रान्तिः इत्यतोऽसम्यग्दर्शनं पूर्वपक्षत्वेन उपन्यस्यते
 - विज्ञातमविजानतामिति । अथवा डेत्वर्थः (१२९) उत्तरार्धोऽविज्ञातमित्यादिः ॥ २.३ ॥

वाक्यभाष्यं

सूत्रवाक्यं

यस्यामतं इति श्रौतं आप्यायिकार्थोपसंलारार्थम् ।

विवरणवाक्यं

शिष्याचार्योक्ति-प्रत्युक्ति-लक्षणया अनुभव-युक्ति-प्रधानया आप्यायिकया योऽर्थः सिद्धः स श्रौतेन वयनेन
 आगम-प्रधानेन (१३०) निगमन-स्थानीयेन सङ्केपत उच्यते ।

यदुक्तं विदितादन्यद् वागादीनामगोरत्वात्, भीमांसितं च अनुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म (१३१) तत् तथैव ज्ञातव्यम्
 (१३२) । कस्मात्? यस्यामतं यस्य विविदिषा-प्रयुक्त-प्रवृत्तस्य साधकस्य अमतमविज्ञातमविदितं ब्रह्म इत्यात्म-
 तत्त्व-निश्चय-कृत्वावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्ता इत्यभिप्रायः । तस्य मतं ज्ञातम् । तेन विदितं ब्रह्म
 येनाविषयत्वेन आत्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः । स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात्
 (१३३) सर्वतः कार्याभावः (१३४) । विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति । कथम्? मतं विदितं “ज्ञातं मया ब्रह्म” इति
 यस्य विज्ञानं स मिथ्या-दर्शी विपरीत-विज्ञानो विदितादन्यत्वाद् ब्रह्मणः । न वेद सः न विजानाति ।

ततश्च सिद्धमवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वं अब्रह्म-विषयतया निन्दितत्वात् । तथा कपिल-कण्ठमुगादि-
 समयस्यापि विदित-ब्रह्म-विषयत्वाद् अनवस्थित-तर्क-जन्यत्वाद् विविदिषाऽनिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति । स्मृतेश्च
 “या वेद-बाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कृदृष्टयः । सर्वास्ता निष्कलाः प्रोक्ताः तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः” (मनु-
 १२.८५) इति विपरीत-मिथ्या-ज्ञानयोः (१३५) अनष्टत्वात् ।

सूत्रवाक्यं

“अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” इति पूर्व-डेत्वृक्तिः अनुवादस्यानर्थक्यात् ।

विवरणवाक्यं

अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचनमिति पूर्वोक्तयोर्थस्यामतमित्यादिना ज्ञानाज्ञानयोः डेत्वर्थत्वेन धृष्टमुच्यते ।
 अविज्ञातं अविदितमात्मत्वेन अविषयतया ब्रह्म विजानतां यस्मात् तस्मात् तदेव ज्ञानम् । यत्तेषां
 विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादि-विषयं ब्रह्म अविजानतां “विदिताविदित-व्यावृत्तं आत्मभूतं नित्य-
 विज्ञान-स्वरूपमात्मस्थमविडियममृतमजरं अमयं अनन्यत्वादेविषयम्” इत्येवं अविजानताम् । बुद्ध्यादि-

विषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म । तस्माद्धिदित्तविदित-व्यक्ताव्यक्त-धर्माध्यारोपेण कार्य-कारण-भावेन (१३६) (१३७) सविकल्पं अयथार्थ-विषयत्वात् । शुक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपेण-ज्ञानवद् मिथ्याज्ञानं तेषाम् ॥ ३ ॥

मन्त्र ४

पदभाष्यं

“अविज्ञातं विज्ञानताम्” इत्यवधृतम् । यद्दि ब्रह्म अत्यन्तमेवाविज्ञातं, लौकिकानां ब्रह्म-विदां याविशेषः प्राभः । “अविज्ञातं विज्ञानताम्” इति य परस्पर-विरुद्धम् । कथं तु तद्-ब्रह्म सम्यग्विदितं भवति इत्येवमर्थं (१३८) आह -

प्रतिबोधविदितं मतं अमृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ २.४ ॥

पदभाष्यं

प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोध-शब्देन बौद्धाः प्रत्ययाः उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयी-भवन्ति यस्य स आत्मा सर्व-बोधान् प्रतिबुध्यते ।

प्रत्ययसाक्षितया ब्रह्मणोऽभेदप्रतिपादनं

सर्व-प्रत्यय-दर्शी शिच्छक्ति-स्वरूप-मात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते । नान्यद् द्वारमात्मनो विज्ञानाय । अतः प्रत्यय-प्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा, तदा तद् मतं तत् सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्व-प्रत्यय-दर्शित्वे योपजनापाय-वर्जित-दृक्-स्वरूपता, नित्यत्वं, विशुद्ध-स्वरूपत्वम्, आत्मत्वं, निर्विशेषता, ऐक्यं य सर्व-भूतेषु, सिद्धं भवेत् । लक्षण-भेदाभावाद् व्योम्नः एव घट-गिरि-गुडादिषु । विदिताविदिताभ्यामन्यद् ब्रह्म इत्यागम-वाक्यार्थः अथ परिशुद्ध अथोपसंलृतो भवति । “दृष्टेर्द्रष्टा, श्रुतेः श्रोता, मतेर्मन्ता विज्ञातेः विज्ञाता” (बृ ३.४.२) इति हि श्रुत्यन्तरम् ।

बोधक्षियाकर्त्ता आत्मेत्यस्य ऐकदेशि-मतस्य दूषणं

यदा पुनः बोध-क्षिया-कर्त्तृति बोध-क्षिया-लक्षणो न तत्कर्त्तारं विजानाति इति बोध-लक्षणो विदितं प्रतिबोध-विदितमिति व्याख्यायते, यथा यो वृक्ष-शाभाश्चालयति स वायुरिति तद्भूत्, तदा बोध-क्षिया-शक्तिमानात्मा द्रव्यं, न बोध-स्वरूप अथ । बोधस्तु जायते, विनश्यति य । यदा बोधो जायते तदा बोध-क्षियया सविशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्ट-बोधो द्रव्य-मात्रं निर्विशेषः । तत्रैव सति विक्षियात्मकः (१३८) सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्याद्यो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते ।

कारणमतभाष्यं

यदपि कारणानां आत्म-मनःसंयोगजो बोधः, आत्मनि समवैति । अत आत्मनि बोद्धृत्वम्, न तु विक्षियात्मकः (१४०) आत्मा, द्रव्य-मात्रस्तु भवति, घट इव राग-समवायी । अस्मिन् पक्षेऽप्येतन्न द्रव्य-मात्रं ब्रह्मेति “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ. ३.८.२८) इत्याद्याः (१४१) श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदृशाभावाद् नित्य-संयुक्तत्वाच्च मनसः, (१४२) स्मृत्युत्पत्ति-नियमानुपपत्तिरपरिहार्या स्यात् । संसर्ग-धर्मित्वं यात्मनः श्रुति-

स्मृति-न्याय-विरुद्धं कल्पितं स्यात् । “असङ्गो न हि सञ्जते” (भृ. 3.6.26) , “असक्तं सर्वभूत्” (गी. 9.3.9) इति हि श्रुति-स्मृति । न्यायश्च गुणवद् गुणवता संसृज्यते, नातुल्य-जातीयम् । अतः निर्गुणं निर्विशेषं सर्व-विलक्षणं केनचिदध्यतुल्य-जातीयेन संसृज्यत इत्येतद् न्याय-विरुद्धं भवेत् । तस्मात् नित्यालुप्त-विज्ञान-स्वरूप-ज्योतिरात्मा ब्रह्म इत्ययमर्थः सर्व-बोध-बोद्धृत्वे आत्मनः सिध्यति, नान्यथा । तस्मात् “प्रतिबोध-विदितं मतम्” इति यथा-व्याख्यात अवार्थोऽस्माभिः ।

बौद्धपक्षस्य भाष्यं

यत्पुनः स्व-संवेद्यता “प्रतिबोध-विदितम्” इत्यस्य वाक्यस्यार्थो (983) वर्ण्यते, तत्र भवति सोपाधिकत्वं आत्मनः । (984) बुद्ध्युपाधि-स्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्य, आत्मना आत्मानं वेत्ति इति संव्यवहारः (985) । “आत्म-न्येवात्मानं पश्यति” (986) (भृ. 8.8.23) , “स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम” (गी. 9.0.9) इति । न तु निरुपाधिकस्यात्मन ऐक्ये स्व-संवेद्यता पर-संवेद्यता वा सम्भवति । संवेदन-स्वरूपत्वात् संवेदनान्तरापेक्षा य न सम्भवति । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षायाः न सम्भवः, तद्वत् ।

बौद्ध-पक्षे स्व-संवेद्यतायां तु क्षण-भङ्गुरत्वं, निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यात् । “न हि विज्ञातुर्विज्ञातेः विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्” (भृ. 8.3.30) , “नित्यं विभुं सर्वगतम्” (मु. 9.9.6) , “स वा अेष भडानञ्ज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयः” (भृ. 8.8.24) इत्याद्याः श्रुतयो बाध्येरन् ।

अन्यमतानां भाष्यं

यत्पुनः प्रतिबोध-शब्देन निर्निमित्तो (987) बोधः प्रतिबोधः, यथा सुप्तस्य इत्यर्थं परिकल्पयन्ति, सङ्घट्टिज्ञानं प्रतिबोधः इत्यपरे, निर्निमित्तः सनिमित्तः सङ्घट्टा असङ्घट्टा प्रतिबोधः अयं हि सः ।

अमृतत्वं अमरण-भावं, स्वात्म-न्यवस्थानं, मोक्षं हि यस्माद् विन्दते लभते यथोक्तात् प्रतिबोधात्, प्रतिबोध-विदितात्मकात्, तस्माद् प्रतिबोध-विदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यग् आत्मा । आत्म-विषयं च मतमृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वम् (988) अमृतत्वं भवति । आत्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव । अयं मर्त्यत्वमात्मनो यदविद्यया अनात्मत्व-प्रतिपत्तिः (989) ।

ज्ञानेन अमृतत्वप्राप्तिप्रकारः

कथं (990) पुनर्यथोक्तया आत्म-विद्यया अमृतत्वं विन्दते इत्यत आह - आत्मना स्वेन रूपेण विन्दते लभते वीर्यं बलं, सामर्थ्यम् । धन (991) -सहाय-मन्त्रौषधि-तपो-योग-कृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुम्, अनित्य-वस्तु-कृतत्वात् । आत्म-विद्या-कृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते, नान्येन इत्यतः अनन्य-साधनत्वाद् आत्म-विद्या-वीर्यस्य, तदेव (992) वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभि-भवितुम् । यत अयमात्म-विद्या-कृतं वीर्यमात्मनैव विन्दते अतः (993) विद्यया आत्म-विषयया विन्दते अमृतं अमृतत्वम् । “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः” (मु 3.2.8) इत्याथर्वणे । अतः (994) समर्थो हेतुः “अमृतत्वं हि विन्दते” इति ॥ 2.8 ॥

वाक्यभाष्यं

सूत्रवाक्यं

“प्रतिबोध-विदितं मतम्” इति वीप्सा प्रत्ययानाम् (995) आत्मावबोध-द्वारत्वात् ।

વિવરણવાક્યં

“બોધં પ્રતિ, બોધં પ્રતિ” ઇતિ વીષ્ણા સર્વ-પ્રત્યય-વ્યાખ્યર્થા । બૌદ્ધાઃ (૧૫૬) હિ સર્વે પ્રત્યયાઃ તમ-લોહવદ્ નિત્ય-વિજ્ઞાન-સ્વરૂપાત્મ-વ્યાપ્તવાદ્ (૧૫૭) વિજ્ઞાન-સ્વરૂપાવભાસાઃ, તદન્યાવભાસશ્ચાત્મા તદ્વિલક્ષણાઃ અગ્નિવદ્ ઉપલભ્યતે ઇતિ તેન તે દ્વારીભવન્તિ આત્મોપલબ્ધૌ । તસ્માત્ પ્રતિબોધાવભાસ-પ્રત્યગાત્મતયા ચદ્વિદિતં તદ્ બ્રહ્મ, તદેવ મતં જ્ઞાતં તદેવ સમ્યગ્જ્ઞાનં યત્ પ્રત્યગાત્મ-વિજ્ઞાનં (૧૫૮) , ન વિષય-વિજ્ઞાનમ્ । આત્મત્વેન “પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્” (ક. ૨.૧.૧) ઇતિ ચ કાઠકે ।

આત્મજ્ઞાનમમૃતત્વનિમિત્તં

સૂત્રવાક્યં

“અમૃતત્વં હિ વિન્દતે” ઇતિ હેતુ-વચનમ્, વિપર્યયે મૃત્યુ-પ્રાપ્તેઃ ।

વિવરણવાક્યં

વિષયાત્મ-વિજ્ઞાને હિ મૃત્યુઃ પ્રારભત ઇતિ આત્મ-વિજ્ઞાનમમૃતત્વ-નિમિત્તમિતિ યુક્તં હેતુ-વચનં “અમૃતત્વં હિ વિન્દતે” ઇતિ ।

અમૃતત્વસ્ય અનુત્પાદકત્વં

આત્મ-જ્ઞાનેન કિમમૃતત્વમુત્પાદયતે? ન । કથં તર્હિ? આત્મના વિન્દતે સ્વેનૈવ નિત્યાત્મ-સ્વભાવેન (૧૫૯) અમૃતત્વં વિન્દતે । નાલમ્બન-પૂર્વકમ્ । વિન્દત ઇતિ આત્મ-વિજ્ઞાનાપેક્ષમ્ । યદિ હિ વિદ્યોત્પાદ્યં અમૃતત્વં સ્યાદ્, અનિત્યં ભવેત્ કર્મ-કાર્યવત્ । અતો ન વિદ્યોત્પાદ્યમ્ ।

વિદ્યાયાઃ અમૃતત્વનિમિત્તં

યદિ ચ આત્મનૈવામૃતત્વં (૧૬૦) વિન્દતે કિં પુનર્વિદ્યાયા ક્વિયતે? ઇત્યુચ્યતે - અનાત્મ-વિજ્ઞાનં નિવર્તયન્તી સા તન્નિવૃત્ત્યા સ્વાભાવિકસ્યામૃતત્વસ્ય નિમિત્તમિતિ કલ્યતે । યત આહ “વીર્યં વિદ્યાયા વિન્દતે” । વીર્યં સામર્થ્યં અનાત્માધ્યારોપ-માયા-સ્વાન્ત-ધ્વાન્તાનભિભાવ્ય-લક્ષણં બલં વિદ્યાયા વિન્દતે । તચ્ચ કિં-વિશિષ્ટમ્? અમૃતં અવિનાશી । અવિદ્યાજં હિ વીર્યં વિનાશિ । વિદ્યાયાઽવિદ્યાયા બાધ્યત્વાત્ । ન તુ વિદ્યાયા બાધકોઽસ્તીતિ । વિદ્યાજમમૃતં વીર્યમ્ । અતો વિદ્યા અમૃતત્વે નિમિત્ત-માત્રં ભવતિ । “નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ” (મુ. ૩.૨.૪) ઇત્યાથર્વણે । લોકેઽપિ વિદ્યાજમેવ બલમભિભવતિ, ન શરીરાદિ-સામર્થ્યં યથા (૧૬૧) હસ્ત્યાદેઃ ।

અથવા પ્રતિબોધ-વિદિતં મતમિતિ સકુદેવાશેષ-વિપરીત-નિરસ્ત-સંસ્કારેણ સ્વપ્ન-પ્રતિબોધવદ્ (૧૬૨) ચદ્વિદિતં તદેવ મતં જ્ઞાતં ભવતીતિ । અથવા ગુરુપદેશઃ (૧૬૩) પ્રતિબોધઃ, તેન વા વિદિતં મતમિતિ । ઉભયત્ર પ્રતિબોધ-શબ્દ-પ્રયોગોઽસ્તિ, સુમ-પ્રતિબુદ્ધો ગુરુણા પ્રતિબોધિત ઇતિ । પૂર્વં તુ યથાર્થમ્ ॥ ૪ ॥

મન્ત્ર પ

પદભાષ્યં

કષ્ટા ખલુ સુર-નર-તિર્યક્-પ્રેતાદિષુ સંસાર-દુઃખ-બહુલેષુ પ્રાણિ-નિકાયેષુ (૧૬૪) જન્મ-જરા-મરણ-રોગાદિ-સમ્પ્રાપ્તિરજ્ઞાનમ્ । અતઃ -

ઇહ ચેદવેદીદ્ અથ સત્યમસ્તિ । ન ચેદિહાવેદીદ્ મહતી વિનષ્ટિઃ ।

ભૂતેષુ ભૂતેષુ વિચિત્ય ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥ ૨.૫ ॥

પદભાષ્યં

ઇહ એવ ચેદ્ મનુષ્યોઽધિકૃતઃ સમર્થઃ સન્ યદિ અવેદીદ્ આત્માનં યથોક્ત-લક્ષણં (૧૬૫) વિદિતવાન્ યથોક્તેન પ્રકારેણ (૧૬૬) , અથ તદા અસ્તિ સત્યં મનુષ્ય-જન્મ-ચસ્મિન્ અવિનાશોઽર્થવત્તા વા, સદ્ભાવો વા, પરમાર્થતા વા, સત્યં વિદ્યેતે । ન ચેદિહાવેદીદિતિ । ન ચેદ્ ઇહ જીવન્ ચેદધિકૃતઃ અવેદીદ્ ન વિદિતવાન્, તદા મહતી દીર્ઘા અનન્તા વિનષ્ટિઃ વિનાશનં જન્મ-જરા-મરણાદિ-પ્રબન્ધાવિચ્છેદ-લક્ષણા સંસાર-ગતિઃ । તસ્માદ્ એવં ગુણ-દોષૌ (૧૬૭) વિજાનન્તો બ્રાહ્મણાઃ (૧૬૮) ભૂતેષુ ભૂતેષુ સર્વ-ભૂતેષુ, સ્થાવરેષુ ચરેષુ ચ, એકમાત્મ-તત્ત્વં બ્રહ્મ વિચિત્ય વિજ્ઞાય સાક્ષાત્કૃત્ય ધીરાઃ ધીમન્તઃ પ્રેત્ય વ્યાવૃત્ય મમાહમ્ભાવ-લક્ષણાદ્ અવિદ્યા-રૂપાદ્ અસ્માલ્લોકાદ્ ઉપરમ્ય, સર્વાત્મૈકત્વ-ભાવમદ્વૈતમાપન્નાઃ સન્તઃ અમૃતા ભવન્તિ બ્રહ્મૈવ ભવન્તીત્યર્થઃ । “સ યો હ વૈ તત્પરં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” (મુ. ૩.૨.૯) ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૨.૫ ॥

વાક્યભાષ્યં

સૂત્રવાક્યં

ઇહ ચેદવેદીદ્ ઇત્યવશ્યકર્ત્વ્યતોક્તિર્વિપર્યયે વિનાશ-શ્રુતેઃ ।

વિવરણવાક્યં

ઇહ મનુષ્ય-જન્મનિ સતિ અવશ્યમાત્મા વેદિતવ્ય ઇત્યેતદ્વિધીયતે । કથમ્? ઇહ ચેદવેદીદ્ (૧૬૯) વિદિતવાન્ અથ સત્યં પરમાર્થ-તત્ત્વમસ્ત્યાવામમ્ । તસ્ય જન્મ સફલમિત્યભિપ્રાયઃ । ન ચેદિહાવેદીદ્ ન વિદિતવાન્ વૃથૈવ જન્મ । અપિ ચ મહતી વિનષ્ટિઃ મહાન્ વિનાશો જન્મ-મરણ-પ્રબન્ધાવિચ્છેદ-પ્રાપ્તિ-લક્ષણઃ સ્યાત્, યતસ્તસ્માદ્ અવશ્યં તદ્વિચ્છેદાય જ્ઞેય આત્મા ।

જ્ઞાનેન તુ કિં સ્યાત્ (૧૭૦) ? ઇત્યુચ્યતે - ભૂતેષુ ભૂતેષુ ચરાચરેષુ સર્વેષુ ઇત્યર્થઃ । વિચિત્ય પૃથક્ નિષ્કૃષ્ય એકમાત્મ-તત્ત્વં સંસાર-ધર્મેઃ અસ્પૃષ્ટં આત્મ-ભાવેન ઉપલબ્ય ઇત્યર્થઃ । અનેકાર્થત્વાદ્ ધાતૂનાં ન પુનઃ ચિત્વેતિ સમ્ભવતિ વિરોધાત્ । ધીરાઃ ધીમન્તો વિવેકિનો વિનિવૃત્ત-બાહ્ય-વિષયાભિલાષાઃ પ્રેત્ય મૃત્વા અસ્માલ્લોકાત્ શરીરાધનાત્મ-લક્ષણાદ્ વ્યાવૃત્ત-મમત્વાહકારાઃ સન્ત ઇત્યર્થઃ । અમૃતાઃ અમરણ-ધર્માણો નિત્ય-વિજ્ઞાનામૃતત્વ-સ્વભાવા એવ ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ ખણ્ડઃ ॥

અધ્યાય ૩

મન્ત્ર ૧

પદભાષ્યાવતરણિકા

આખ્યાયિકાયાઃ પ્રયોજનં

૧) બ્રહ્મ હ દેવેભ્યો વિજિગ્યે (૧૭૧) । “અવિજ્ઞાતં વિજાનતાં વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્” ઇત્યાદિ-શ્રવણાદ્, યદસ્તિ તદ્વિજ્ઞાતં પ્રમાણૈઃ, યન્નાસ્તિ તદવિજ્ઞાતં, શશ-વિષાણ-કલ્પમત્યન્તમેવાસદ્ દૃષ્ટમ્ । તથેદં બ્રહ્મ અવિજ્ઞાતત્વાદ્ અસદેવેતિ મન્-બુદ્ધીનાં વ્યામોહો મા ભૂદિતિ તદર્થેયમાખ્યાયિકા આરભ્યતે । તદેવ હિ બ્રહ્મ સર્વ-પ્રકારેણ પ્રશાસ્તુ, દેવાનામપિ પરો દેવઃ, ઇશ્વરાણામપિ ઇશ્વરઃ, દુર્વિજ્ઞેયઃ, દેવાનાં જય-હેતુઃ, અસુરાણાં પરાજય-હેતુઃ, તત્કથં નાસ્તીત્યેતસ્યાર્થસ્યાનુકૂલાનિ હ્યુત્તરાણિ વચાંસિ દૃશ્યન્તે. ૨) અથવા બ્રહ્મ-વિદ્યાયાઃ સ્તુતયે । કથમ્? બ્રહ્મ-વિજ્ઞાનાદ્દિ અગ્ન્યાદયો દેવા દેવાનાં શ્રેષ્ઠત્વં જગમુઃ । તતોડપ્યતિતરામિન્દ્ર ઇતિ. ૩) અથવા દુર્વિજ્ઞેયં બ્રહ્મ ઇત્યેતત્ પ્રદર્શ્યતે યેન અગ્ન્યાદયોડતિતેજસોડપિ ક્લેશેનૈવ બ્રહ્મ વિદિતવન્તઃ, તથેન્દ્રો દેવાનામીશ્વરોડપિ સન્નિતિ. ૪) વક્ષ્યમાણોપનિષદ્ (૧૭૨) -વિધિપરં વા સર્વમ્. ૫) બ્રહ્મ-વિદ્યા-વ્યતિરેકેણ પ્રાણિનાં કર્તૃત્વાદાભિમાનો મિથ્યા ઇત્યેતદ્ દર્શનાર્થ વા આખ્યાયિકા । યથા દેવાનાં જયાદાભિમાનઃ તદ્વદિતિ ।
બ્રહ્મ હ દેવેભ્યો વિજિગ્યે । તસ્ય હ બ્રહ્મણો વિજયે દેવા અમહીયન્ત । ત ઐક્ષન્ત
અસ્માકમેવાયં વિજયોડસ્માકમેવાયં મહિમેતિ ॥ ૩.૧ ॥

પદભાષ્યં

બ્રહ્મ યથોક્ત-લક્ષણં પરં હ કિલ દેવેભ્યઃ (૧૭૩) અર્થાય વિજિગ્યે જયં લબ્ધવત્ । દેવાનામસુરાણાં ચ સ્વગ્રામે અસુરાન્ જિત્વા જગદરાતીન્ ઇશ્વર-સેતુ-ભેતુન્, દેવેભ્યો જયં તત્કલં ચ પ્રાયચ્છદ્ જગતઃ સ્થેન્ને । તસ્ય હ કિલ બ્રહ્મણો વિજયે દેવાઃ અગ્ન્યાદયઃ અમહીયન્ત મહિમાનં પ્રાપ્તવન્તઃ ।

તદા આત્મ-સંસ્થસ્ય પ્રત્યગાત્મન ઇશ્વરસ્ય સર્વજ્ઞસ્ય સર્વ-ક્રિયા-ફલ-સંયોજયિતુઃ પ્રાણિનાં સર્વ-શક્તેઃ જગતઃ સ્થિતિં ચિકીર્ષોઃ “અયં જયો મહિમા ચ” ઇત્યજાનન્તઃ તે દેવાઃ ઐક્ષન્ત ઇક્ષિતવન્તઃ “અગ્ન્યાદિ-સ્વરૂપ-પરિચ્છિન્નાત્મ-કૃતઃ અસ્માકમેવાયં વિજયઃ, અસ્માકં એવાયં મહિમા અગ્નિ-વાચ્ચિન્દ્રત્વાદિ-લક્ષણો જય-ફલ-ભૂતઃ અસ્માભિરનુભૂયતે, ન અસ્મત્પ્રત્યગાત્મ-ભૂતેશ્વર-કૃતઃ” ઇતિ ॥ ૩.૧ ॥

વાક્યભાષ્યં

યક્ષોપાખ્યાનસ્ય પ્રયોજને વિકલ્પાઃ

“બ્રહ્મ હ દેવેભ્યઃ” ઇતિ -

સૂત્રવાક્યં

૧) બ્રહ્મણો દુર્વિજ્ઞેયતોક્તિઃ યન્નાયિક્યાર્થા ।

વિવરણવાક્યં

સમાપ્તા બ્રહ્મ-વિદ્યા યદધીનઃ પુરુષાર્થઃ । અત ઊર્ધ્વમર્થવાદેન બ્રહ્મણો દુર્વિજ્ઞેયતોચ્ચતે । તદ્વિજ્ઞાને કથં નુ નામ યત્તમધિકં કુર્યાદિતિ ।

સૂત્રવાક્યં

૨) શમાદર્થો વા આપ્નાયોડભિમાનશાતનાત્ ।

વિવરણવાક્યં

शमादि वा ब्रह्म-विद्या साधनं विधित्सितं, तदर्थोऽयमर्थवादाभ्यायः । न हि शमादि-साधन-रहितस्य अभिमान-
राग-द्वेषादि-युक्तस्य ब्रह्म-विज्ञाने सामर्थ्यमस्ति, व्यावृत्त-बाल्य-मिथ्या-प्रत्यय-ब्राह्म्यत्वाद् (१७४) ब्रह्मणः ।
यस्माच्च अग्न्यादीनां जयाभिमानं शातयति, ततश्च ब्रह्म-विज्ञानं दर्शयति अभिमानोपशमे, तस्मात् शमादि-
साधन-विधानार्थोऽयमर्थवाद् इत्यवसीयते ।

सूत्रवाक्यं

३) सगुणोपासनार्थो वा, अपोदितत्वात् ।

विवरणवाक्यं

“नेदं यद्विदमुपासते” इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोदितम् । अपोदितत्वाद् अनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः
सगुणत्वेन अधिदैवमध्यात्मं योपासनं विधातव्यमित्येवमर्थो वा । “इत्यधिदैवतम्” “तद्धनं इत्युपासितव्यम्”
इति हि वक्ष्यति ।

ब्रह्मपदाभिप्रायः

सूत्रवाक्यं

ब्रह्मेति (१७५) परो लिङ्गात् ।

विवरणवाक्यं

न हि अन्यत्र परादीश्वराद् नित्य-सर्वज्ञात् परिभूयाग्न्यादीन् तृणं वञ्च-कर्तुं सामर्थ्यं अस्ति । “तत्र शशाकं दग्धुम्”
इत्यादि-लिङ्गाद् ब्रह्म-शब्द-वाच्यं ईश्वर इत्यवसीयते । न हि अन्यथा अग्निः तृणं दग्धुं नोत्सहते, वायुर्वा
आदातुम् । ईश्वरेच्छया तृणमपि वञ्च-भवति इत्युपपद्यते ।

ईश्वरस्य सद्भावसिद्धिः

सूत्रवाक्यं

तत्सिद्धिर्जगतो नियत-प्रवृत्तेः ।

विवरणवाक्यं

श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धिभिः नित्य-सर्व-विज्ञाने ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ सिद्धेऽपि शास्त्रार्थ-निश्चयार्थमुच्यते
। तस्यैश्वरस्य सद्भाव-सिद्धिः कुतो भवति? इत्युच्यते - यद्विदं जगद् देव-गन्धर्व-यक्ष-रक्षः-पितृ-पिशाचादि-
लक्षाणां ध्रु-वियत्-पृथिव्यादित्य-चन्द्र-ग्रह-नक्षत्र-विचित्रं विविध-प्राण्युपभोग-योग्य-स्थान-साधन-सम्बन्धि
तद् अत्यन्त-कुशल-शिल्पिभिः अपि दुर्निर्माणं देश-काल-निमित्तानुसृष्ट-नियत-प्रवृत्ति-निवृत्ति-कर्म अतद्-
भोक्तृ-कर्म-विभागाज्ञा-प्रयत्न-पूर्वकं (१७६) भवितुमर्हति, कार्यत्वे सति यथोक्त-लक्षाणत्वात्, गृह-प्रासाद-रथ-
शयनासनादिवत् । विपक्षे आत्मादिवत् (१७७) ।

कर्मणः कृलदातृत्वानुपपत्तिः

आक्षेप-सङ्ग्रहः (विवरणमधस्तात्)

कर्मण एव इति चेत् ।

समाधान-सङ्ग्रहः (विवरणमधस्तात्)

न, पर-तन्त्रस्य निमित्त-मात्रत्वात् ।

આક્ષેપસ્ય વિવરણં

યદિદં ઉપભોગ-વૈચિત્ર્યં પ્રાણિનાં, તત્સાધન-વૈચિત્ર્યં ચ, દેશ-કાલ-નિમિત્તાનુરૂપ-નિયત-પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-કર્મં ચ, તત્ર નિત્ય-સર્વજ્ઞ-કર્તૃકમ્ । હિં તર્હિ? કર્મણ એવ । તસ્યાચિન્ત્ય-પ્રભાવત્વાત્ (૧૭૮) । સર્વેશ્ચ ફલ-હેતુત્વાભ્યુપગમાત્ । સતિ કર્મણઃ ફલ-હેતુત્વે, કિમીશ્વરાધિક-કલ્પનયેતિ, ન નિત્યસ્યેશ્વરસ્ય નિત્ય-સર્વજ્ઞ-શક્તેઃ ફલ-હેતુત્વં ચ ઇતિ ચેત્ ।

સમાધાનસ્ય વિવરણં

ન કર્મણ એવોપભોગ-વૈચિત્ર્યાધુપપદ્યેત । કસ્માત્? કર્તૃ-તન્ત્રત્વાત્ કર્મણઃ । ચિતિમત્-પ્રયત્ન-નિર્વૃત્તં હિ કર્મ । તત્પ્રયત્નોપરમાદ્ ઉપરતં સદ્ દેશાન્તરે કાલાન્તરે વા નિયત-નિમિત્ત-વિશેષાપેક્ષં કર્તુઃ ફલં જનચિષ્યતીતિ ન યુક્તમ્ (૧૭૯) , અનપેક્ષ્ય અન્યદાત્મનઃ (૧૮૦) પ્રયોક્તુ ।

આક્ષેપઃ

કર્તૈવ ફલ-કાલે પ્રયોક્તેતિ ચેદ્ “મયા નિર્વર્તિતોડસિ । ત્વાં પ્રયોક્ષ્યે ફલાય, યદાત્માનુરૂપં ફલમ્” ઇતિ ।

સમાધાનં

ન, દેશ-કાલ-નિમિત્ત-વિશેષાનભિજ્ઞત્વાત્ । યદિ હિ કર્તા દેશ-વિશેષાભિજ્ઞઃ સન્સ્વાતન્ત્યેણ કર્મ નિયુગ્ધયાત્, તતોડનિષ્ટ-ફલસ્યાપ્રયોક્તા સ્યાત્ ।

ન ચ નિર્નિમિત્તં (૧૮૧) તદનિચ્છયા આત્મ-સમવેતં તચ્ચર્મવત્ વિકરોતિ કર્મ । ન ચ આત્મ-કૃતં અકર્તૃ-સમવેતં અચસ્કાન્ત-મણિવદ્ આકૃષ્ટ ભવતિ, પ્રધાન-કર્તૃ-સમવેતત્વાત્ કર્મણઃ ।

આક્ષેપઃ

ભૂતાશ્રયમિતિ (૧૮૨) ચેત્ ।

સમાધાનં

ન, સાધનત્વાત્ । (૧૮૩) કર્તૃ-ક્રિયાયાઃ સાધન-ભૂતાનિ ભૂતાનિ ક્રિયા-કાલે (૧૮૪) અનુભૂત-વ્યાપારાણિ, સમામૌ ચ હલાદિવત્ કર્ત્રાં પરિત્યક્તાનિ, ન ફલં કાલાન્તરે કર્તુમુત્સહન્તે । ન (૧૮૫) હિ હલં ક્ષેત્રાદ્ ગ્રીહીન્ ગૃહં પ્રવેશયતિ । ભૂત-કર્મણોશ્ચ (૧૮૬) અચેતનત્વાત્ સ્વતઃ પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તિઃ ।

આક્ષેપઃ

વાયુવદિતિ (૧૮૭) ચેત્ ।

સમાધાનં

ન, અપ્રસિદ્ધત્વાત્ । ન હિ વાયોરચિતિમતઃ સ્વતઃ પ્રવૃત્તિઃ સિદ્ધા (૧૮૮) , સ્થાદિષ્વદર્શનાત્ ।

આક્ષેપઃ

શાસ્ત્રાત્ કર્મણ એવેતિ ચેત્ । શાસ્ત્રં હિ ક્રિયાતઃ ફલ-સિદ્ધિમાહ, નેશ્વરાદેઃ (૧૮૯) । “સ્વર્ગ-કામો યજેત” ઇત્યાદિ । ન ચ પ્રમાણાધિગતત્વાદ્ આનર્થક્યં યુક્તમ્ । ન ચ ઈશ્વરાસ્તિત્વે પ્રમાણાન્તરમસ્તિ ઇતિ ચેત્ ।

સમાધાનં

ન, દૃષ્ટ-ન્યાય-હાનાનુપપત્તેઃ । ક્રિયા હિ દ્વિ-વિધા દૃષ્ટ-ફલા, અદૃષ્ટ-ફલા ચ । દૃષ્ટ-ફલાપિ દ્વિ-વિધા અનન્તર-ફલા, આગામિ-ફલા ચ । અનન્તર-ફલા ગતિ-ભુજિ-લક્ષણા । કાલાન્તર-ફલા ચ કૃષિ-સેવાદિ-લક્ષણા । તત્ર અનન્તર-

हृला हृलापवर्गिण्येव (१८०) । कालान्तर-हृला तूत्पन्न-प्रध्वसिनी । आत्म (१८१) -सेव्याद्यधीनं छि कृषि-सेवादेः
 क्वं यतः । न य उभय-न्याय-व्यतिरेकेण (१८२) स्वतन्त्रं कर्म, ततो वा क्वं दृष्टम् । तथा (१८३) य कर्म-हृल-
 प्राप्तौ न दृष्ट-न्याय-छानं उपपद्यते । तस्मात् (१८४) शान्ते यागादि-कर्मणि नित्यः कर्तु-कर्म-हृल-विभागज्ञा ईश्वरः
 सेव्यादिवद् यागाद्यनुष्ठान-हृल-दाता (१८५) उपपद्यते । स य आत्म-भूतः सर्वस्य (१८६) , सर्व-हृदिया-हृल-प्रत्यय-
 साक्षी (१८७) नित्य-विज्ञान-स्वभावः, संसार-धर्मैः असंस्पृष्टः ।

श्रुतेश्च । “न विद्यते लोक-दुःखेन बाध्यः” (क. २.२.११) , “जरामृत्युमत्येति” (भृ. ३.५.१) , “विजरो विमृत्युः”
 (छा. ८.७.१) , “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” (छा. ८.७.१) , “अेष सर्वेश्वरः” (मा. ६) , “साधु कर्म कारयति” (कौ.
 ३.८) , “अनघ्नन् अन्योऽभियाकशीति” (श्वे. ४.६) , “अेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने” (भृ. ३.८.८) इत्याद्या
 असंसारिणो (१८८) अेकस्यात्मनो नित्य-मुक्तस्य सिद्धौ श्रुतयः । स्मृतयश्च सदस्यशो विद्यन्ते । न यार्थवादाः
 शक्यन्ते कल्पयितुम् । अनन्य-योगित्वे सति (१८९) विज्ञानोत्पादकत्वात् । न योत्पन्नं विज्ञानं बाध्यते ।
 अप्रतिषेधाच्च । न येश्वरो नास्तीति निषेधोऽस्ति ।

आक्षेपसङ्ग्रहः (विवरणमधस्तात्)

प्राप्त्यभावादिति चेत् ।

समाधान-सङ्ग्रहः (विवरणमधस्तात्)

न, उक्तत्वात् ।

आक्षेपस्य विवरणं

“न हिंस्यात्” इतिवत् प्राप्त्यभावात् प्रतिषेधो नारभ्यत इति चेत् ।

समाधानस्य विवरणं

न, ईश्वर-सदभावे न्यायस्योक्तत्वात् (२००) ।

अथवा अप्रतिषेधादिति कर्मणः हृलदान ईश्वर-कालादीनां न प्रतिषेधोऽस्ति । न य निमित्तान्तर-निरपेक्षं केवलेन
 कर्त्रेव प्रयुक्तं हृलदं दृष्टम् (२०१) । न य विनष्टोऽपि यागः कालान्तरे हृलदो भवति ।

कर्महृलप्रदाने ईश्वरस्य प्राधान्यं

सेव्य-बुद्धिवत् सेवकेन (२०२) सर्वज्ञेश्वर (२०३) -बुद्धौ तु संस्कृतायां यागादि-कर्मणा विनष्टेऽपि कर्मणि सेव्याद्
 इव ईश्वरात् क्वं कर्तुः भवति इति युक्तम् । न तु पुनः पदार्था वाक्य-शतेनापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्वं
 स्वं स्वभावं जडति । न छि देश-कालान्तरेषु य अग्निरनुष्णो भवति । अेवं कर्मणोऽपि कालान्तरे क्वं द्वि-
 प्रकारमेवोपलभ्यते ।

बीज-क्षेत्र-संस्कार-परिरक्षा-विज्ञानवत् कर्त्रपेक्ष-हृलं कृष्यादि, विज्ञानवत् सेव्य-बुद्धि-संस्कारापेक्ष-हृलं य सेवादि
 । यागादेः कर्मणः तथाऽविज्ञानवत्कर्त्रपेक्ष-हृलत्वानुपपत्तौ, कालान्तर-हृलत्वात्, कर्म-देश-काल-निमित्त-विपाक-
 विभाग-बुद्धि-संस्कारापेक्षं क्वं भवितुमर्हति, सेवादि-कर्मानुष्ठान-हृलज्ञा-सेव्य-बुद्धि-संस्कारापेक्ष-हृलस्य इव ।
 तस्मात् सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्व-जन्तु-बुद्धि-कर्म-हृल-विभाग-साक्षी सर्व-भूतान्तरात्मा । “यत्साक्षादपरोक्षाद्
 ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः” (भृ. ३.४.१) इति श्रुतेः ।

સ એવ ચ અત્ર આત્મા જન્તૂનાં, “નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા શ્રોતા મન્તા વિજ્ઞાતા”, “નાન્યદતોડસ્તિ વિજ્ઞાતૃ” (બૃ. ૩.૮.૧૧) , ઇત્યાઘાત્માન્તર-પ્રતિષેધ-શ્રુતેઃ । “તત્ત્વમસિ” (છા. ૬.૮.૭) ઇતિ ચાત્મત્વોપદેશાત્ । ન હિ મૃત્પિણ્ડઃ કાઞ્ચનાત્મત્વેન ઉપદિશ્યતે ।

ઈશ્વરાત્મભેદનિરાસઃ

આક્ષેપઃ

જ્ઞાન-શક્તિ-કર્મોપાસ્યોપાસક-શુદ્ધાશુદ્ધ-મુક્તામુક્ત-ભેદાદ્ આત્મભેદ એવેતિ ચેત્ ।

સમાધાનં

ન, ભેદ-દૃષ્ટ્યપવાદાત્ ।

પૂર્વપક્ષી

યદુક્તં સંસારિણ ઈશ્વરાદનન્યા ઇતિ તન્ન ।

સિદ્ધાન્તી

કિં તર્હિ?

પૂર્વપક્ષી

ભેદ એવ સંસાર્યાત્મનામ્ ।

સિદ્ધાન્તી

કસ્માત્?

પૂર્વપક્ષી

લક્ષણભેદાદ્ અશ્ન-મહિષવત્ ।

સિદ્ધાન્તી

કથં લક્ષણભેદઃ ઇતિ?

પૂર્વપક્ષી

ઉચ્યતે - ઈશ્વરસ્ય તાવદ્ નિત્યં સર્વ-વિષયં જ્ઞાનં સવિતૃ-પ્રકાશવત્ । તદ્વિપરીતં સંસારિણાં ખદ્યોતસ્ય ઇવ । તથૈવ શક્તિ-ભેદોડપિ । નિત્યા સર્વ-વિષયા ચ ઈશ્વર-શક્તિઃ । વિપરીતેતરસ્ય । કર્મ ચ ચિત્સ્વરૂપાત્મ-સત્તા-માત્ર-નિમિત્તં ઈશ્વરસ્ય । ઔષણ્ય-સ્વરૂપ-દ્રવ્ય-સત્તા-માત્ર-નિમિત્ત-દહન-કર્મવત્ । રાજાડયસ્કાન્ત-પ્રકાશ-કર્મવચ્ચ સ્વાત્માવિક્રિયા-રૂપમ્ । વિપરીતમિતરસ્ય । “ઉપાસીત” ઇતિ વચનાદુપાસ્ય ઈશ્વરો ગુરુ-રાજવત્ । ઉપાસકશ્ચ ઇતરઃ શિષ્ય-ભૃત્યવત્ । અપહત-પાખ્યાદિ-શ્રવણાદ્ (છા. ૮.૭.૧) નિત્ય-શુદ્ધ ઈશ્વરઃ । “પુણ્યો વૈ પુણ્યેન (કર્મણા ભવતિ) ” (બૃ. ૩.૨.૧૩) ઇતિ વચનાદ્વિપરીત ઇતરઃ । અત એવ નિત્યમુક્ત એવ ઈશ્વરઃ । નિત્યાશુદ્ધિ-યોગાદ્ સંસારી ઇતરઃ । અપિ ચ (૨૦૪) યત્ર જ્ઞાનાદિ-લક્ષણ-ભેદોડસ્તિ તત્ર ભેદો દૃષ્ટઃ, યથા અશ્ન-મહિષયોઃ । તથા જ્ઞાનાદિ-લક્ષણ-ભેદાદ્ ઈશ્વરાદાત્મનાં ભેદોડસ્તીતિ ચેત્ ।

સિદ્ધાન્તી

ન ।

પૂર્વપક્ષી

कस्मात्?

सिद्धान्ती

“अन्योऽसावन्योऽलमस्मीति न स वेद” (बृ. १.४.१०) “ते क्षय्य-लोक भवन्ति” (छा. ७.२५.२) , “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” (क. २.१.१०) इति भेद-दृष्टिर्हि अपोष्यते । अेकत्व-प्रतिपादि-न्यश्च श्रुतयः सडस्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञानादि-लक्षण-भेदादिति अत्रोच्यते - न, अनभ्युपगमात् (२०५) । बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरिक्ताः (२०६) विलक्षणाश्च ईश्वराद्भिन्न-लक्षणा आत्मानो न सन्ति । अेकः (२०७) अेव ईश्वरश्चात्मा सर्व-भूतानां नित्य-मुक्तोऽभ्युपगम्यते । बाल्यः (२०८) यक्षुर्बुद्ध्यादि-समाहार-सन्तानाडङ्कार-मभत्वादि-विपरीत-प्रत्यय-प्रबन्धाविच्छेद-लक्षणः (२०९) नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-विज्ञानात्मेश्वर-गर्भः, नित्य-विज्ञानावभासः (२१०) , चित्त-चैत्य-बीज-बीजि-स्वभावः (२११) , कल्पितोऽनित्यविज्ञान ईश्वर-लक्षण-विपरीतोऽभ्युपगम्यते यस्याविच्छेदे संसार-व्यवहारः, विच्छेदे च मोक्ष-व्यवहारः ।

अन्यश्च मृतलेपवत् प्रत्यक्ष-प्रध्वंसो देव-पितृ-मनुष्यादि-लक्षणो भूत-विशेष-समाहारः । न (२१२) पुनः यतुर्थोऽन्यो भिन्न-लक्षण ईश्वराद् अभ्युपगम्यते । बुद्ध्यादि-कल्पितात्म-व्यतिरेकाभिप्रायेण तु लक्षण-भेदादिति आश्रयासिद्धो हेतुः ।

पूर्वपक्षी

ईश्वराद् अन्यस्यात्मनोऽसत्त्वाद् ईश्वरस्यैव विरुद्ध-लक्षणत्वमयुक्तमिति येत् सुभ-दुःखादि-योगश्च ।

सिद्धान्ती

न, निमित्तत्वे सति लोक-विपर्ययाधारोपशात् सवितृवत् । यथा हि सविता नित्य-प्रकाश-रूपत्वाद् लोकाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ति-निमित्तत्वे सति लोक-दृष्टि-विपर्ययेण उदयास्तमयाहोरात्रादि-कर्तृत्वाधारोपभाग् भवति । अेवं ईश्वरे नित्य-विज्ञान-शक्ति-रूपे लोक-ज्ञानापोड-सुभ-दुःभ-स्मृत्यादि-निमित्तत्वे सति लोक-विपरीत-बुद्ध्यादध्यारोपितं विपरीत-लक्षणत्वं सुभ-दुःखादयश्च, न स्वतः ।

आत्म-दृष्ट्यनुपमेवाध्यारोपास्य । यथा घनादि-विप्रकीर्णोऽम्बरे येनैव सवितृ-प्रकाशो न दृश्यते स आत्म-दृष्ट्यनुपमेवाध्यारोपास्यति, सवितेदानीमिड न प्रकाशयति इति सत्येव प्रकाशेऽन्यत्र भ्रान्त्या । अेवं एड भौद्धादि-वृत्त्युद्भवामिभवाडुल-भ्रान्त्याऽध्यारोपितः सुभ-दुःखादि-योग उपपद्यते ।

तस्मरणास्य । तस्यैव ईश्वरस्यैव हि स्मरणं - “मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोडनं य” (गी. १५.१५) , “नादते कस्यचित् पापम्” (गी. ५.१५) इत्यादि । अतो नित्य-मुक्ते अेकस्मिन् सवितरि एव लोकाविधाधारोपितं ईश्वरे संसारित्वम्, शास्त्रादि-प्रामाण्याद् अभ्युपगतमसंसारित्वम्, इत्यविरोध इति ।

आत्मनः अेकत्वं

अेतेन प्रत्येकं ज्ञानादि-भेदः प्रत्युक्तः । सौक्ष्म्य-चैतन्य-सर्वगतत्वाद्यविशेषे च भेद-उत्पत्तत्वात् । विडियावत्वे यानित्यत्वात् । मोक्षे च विशेषानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च अनित्यत्व-प्रसङ्गात् । अविधावदुपलभ्यत्वास्य भेदस्य तत्क्षये अनुपपत्तिरिति सिद्धं अेकत्वम् ।

तस्मात् (२१३) शरीरेन्द्रिय-मनोबुद्धि-विषय-वेदना-सन्तानस्य अडङ्कार-सन्भन्धाद् अज्ञान-बीजस्य (२१४) नित्य-विज्ञानान्यनिमित्तस्य आत्म-तत्त्व-याथात्म्य-विज्ञानाद्विनित्यत्वात् अज्ञान-बीजस्य (२१५) विच्छेद आत्मनो

મોક્ષ-સંજ્ઞા, વિપર્યયે ચ બન્ધ-સંજ્ઞા । સ્વરૂપાપેક્ષત્વાદુભયોઃ (૨૧૬) ।
 બ્રહ્મ હ ઇત્યૈતિહ્યાર્થઃ । પુરા કિલ દેવાસુર-સ-રૂપામે જગત્-સ્થિતિ-પરિપિપાલયિષયા આત્માનુશાસનાનુવર્તિભ્યો
 દેવેભ્યઃ અર્થિભ્યોડર્થાય વિજિગ્યે અજૈષીદસુરાન્ । બ્રહ્મણ ઇચ્છા-નિમિત્તો વિજયો દેવાનાં બભૂવેત્યર્થઃ । તસ્ય હ
 બ્રહ્મણો વિજયે દેવા અમહીયન્ત । યજ્ઞાદિ-લોક-સ્થિત્યપહારિષ્વસુરેષુ પરાજિતેષુ દેવા વૃદ્ધિ પૂજાં વા પ્રાપ્તવન્તઃ
 ।

સૂત્રવાક્યં

“ત ઐક્ષન્ત” ઇતિ મિથ્યા-પ્રત્યયત્વાદ્ હેયત્વ-ખ્યાપનાર્થમામ્નાયઃ (૨૧૭) ।

વિવરણવાક્યં

ઈશ્વર-નિમિત્તે વિજયે સ્વ-સામર્થ્ય-નિમિત્તઃ અસ્માકમેવાયં વિજયોડસ્માકમેવાયં મહિમા ઇતિ આત્મનો જયાદિ
 શ્રેયો-નિમિત્તં સર્વાત્માનમાત્મસ્થં સર્વ-કલ્યાણાણાસ્પદમીશ્વરમેવાત્મત્વેનાબુદ્ધ્યા પિણ્ડ-માત્રાભિ-માનાઃ સન્તો યં
 મિથ્યા-પ્રત્યયં ચકુઃ તસ્ય પિણ્ડ-માત્ર-વિષયત્વેન મિથ્યા-પ્રત્યયત્વાત્ સર્વાત્મેશ્વર-યાથાત્મ્યાવબોધેન હાતવ્યતા-
 ખ્યાપનાર્થઃ “તદ્દૈષામ્” ઇત્યાદ્યાખ્યાયિકામ્નાયઃ । . ૧ ॥

મન્ત્ર ૨

તદ્દૈષાં વિજજ્ઞૌ । તેભ્યો હ પ્રાદુર્ભૂવ । તન્ન વ્યજાનત કિમિદં યક્ષમિતિ ॥ ૩.૨ ॥

પદભાષ્યં

બ્રહ્મણો રૂપવિશેષેણ પ્રાદુર્ભાવઃ

એવં મિથ્યાભિમાનેક્ષણવતાં તદ્ હ કિલ એષાં મિથ્યેક્ષણં વિજજ્ઞૌ વિજ્ઞાતવદ્ બ્રહ્મ । સર્વેક્ષિત્ હિ તત્ સર્વ-
 ભૂત-કરણ-પ્રયોક્તૃત્વાત્ । દેવાનાં ચ મિથ્યા-જ્ઞાનમુપલભ્ય, “મૈવાસુરવદ્ દેવા મિથ્યાભિમાનાત્ પરાભવેયુઃ” ઇતિ
 તદનુકમ્પયા “દેવાન્ મિથ્યાભિમાનાપનોદનેન અનુગૃહ્ણીયામ્” ઇતિ તેભ્યઃ દેવેભ્યો હ કિલ અર્થાય પ્રાદુર્ભૂવ સ્વ-
 યોગ-માહાત્મ્ય-નિર્મિતેન અત્યદ્ભુતેન વિસ્માપનીયેન રૂપેણ દેવાનામિન્દ્રિય-ગોચરે પ્રાદુર્ભૂવ પ્રાદુર્ભૂતવત્ । તત્
 પ્રાદુર્ભૂતં બ્રહ્મ ન વ્યજાનત નૈવ વિજ્ઞાતવન્તો દેવાઃ “કિમિદં યક્ષં પૂજયં (૨૧૮) મહદ્ભૂતમ્” ઇતિ ॥ ૩.૨ ॥

વાક્યભાષ્યં

તદ્ બ્રહ્મ હ કિલ એષાં દેવાનામભિપ્રાયં મિથ્યાહહુર-રૂપં વિજજ્ઞૌ વિજ્ઞાતવત્ । જ્ઞાત્વા ચ મિથ્યાભિમાન-
 શાતનેન તદનુજિઘ્ઞયા (તેભ્યઃ) દેવેભ્યોડર્થાય તેષામેવેન્દ્રિય-ગોચરે નાતિદૂરે પ્રાદુર્ભૂવ મહેશ્વર-શક્તિ-માયોપાત્તેન
 અત્યન્તાદ્ભુતેન પ્રાદુર્ભૂતં કિલ કેનચિદ્રૂપ-વિશેષેણ । તત્ કિલ ઉપલભમાના અપિ દેવા ન વ્યજાનત ન વિજ્ઞાતવન્તઃ,
 કિમિદં યદેતદ્યક્ષં પૂજયમિતિ ॥ ૨ ॥

મન્ત્ર ૩

તેડગ્નિમબ્રુવન્ જાતવેદ એતદ્વિજાનીહિ કિમેતદ્યક્ષમિતિ । તથેતિ ॥ ૩.૩ ॥

પદભાષ્યં

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयाः तद्विजिज्ञासवः अग्निं अग्र-गामिनं (२१८) जात-वेदसं (२२०) सर्वज्ञ-कल्पं (२२१) अभ्रुवन् उक्तवन्तः । ले जातवेद एतेतद् अस्मद्-गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशेषतो बुध्यस्व । त्वं नः तेजस्वी । किमेतदक्षमिति । तथा अस्तु इति ॥ ३.३ ॥

वाङ्मयभाष्यं (३-१०)

तद्विज्ञानायाग्निमभ्रुवन् । तृणनिधानेऽयमग्निप्रायः - अत्यन्त-सम्भावितयोरग्नि-मारुतयोः तृण-
दलनादानाशक्त्या आत्म-सम्भावना (२२२) शातिता भवेदिति ॥ ३-१० ॥

मन्त्र ४

तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत् । कोऽसीति ।

अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ३.४ ॥

पदभाष्यं

तद् यक्षं अग्निं अद्रवत् तत्र प्रति गतवानग्निः । तं य गतवन्तं पिपृच्छिषुं तत्समीपे अप्रगल्भत्वात् तूष्णीं-भूतं
तदक्षं अभ्यवदत् अग्निं प्रति अभाषत । कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निः अब्रवीत् अग्निर्वा अग्निनाम
अहं प्रसिद्धो जातवेदाः इति य नाम-द्वयेन प्रसिद्धतया आत्मानं श्लाघयन् (२२३) इति ॥ ३.४ ॥

मन्त्र ५

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति ।

अपीदं सर्वं दृढेयं यद्विदं पृथिव्यामिति ॥ ३.५ ॥

पदभाष्यं

एवमुक्तवन्तं ब्रह्म अवोचत् तस्मिन् एवं प्रसिद्ध-गुण-नामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यं इति । सोऽब्रवीत् इदं
जगत् सर्वं दृढेयं भस्मी-कुर्यां यद्विदं स्थावरादि पृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थम्, यतोऽन्तरिक्षस्थमपि
दृढयत एवाग्निना ॥ ३.५ ॥

मन्त्र ६

तस्मै तृणं निदधावेतद्दृढेति । तद्गुणप्रेयाय सर्वजवेन तत्र शशाकं दग्धुम् ।

स तत एव निवपृते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतदक्षमिति ॥ ३.६ ॥

पदभाष्यं

तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरः अग्नेः स्थापितवत् । ब्रह्मणा “अतत् तृण-मात्रं ममाग्रतः दृढ,
न येदसि दग्धुं समर्थः, मुञ्च्य दग्धुत्वाभिमानं सर्वत्र” इत्युक्तः तत् तृणं उपप्रेयाय तृण-समीपं गतवान् सर्वजवेन
सर्वोत्साह-कृतेन वेगेन गत्वा तद् न शशाकं नाशकं दग्धुम् । स जातवेदाः तृणं दग्धुमशक्तो प्रीडितो हत-प्रतिज्ञः
तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान् प्रति निवपृते निवृत्तः प्रतिगतवान् । न अतद् यक्षं अशकं शक्तवानहं विज्ञातुं
विशेषतः यदेतदक्षमिति ॥ ३.६ ॥

મન્ત્ર ૭-૧૦

અથ વાયુમબ્રુવન્ વાયવેતદ્વિજાનીહિ કિમેતદક્ષમિતિ । તથેતિ ॥ ૩.૭ ॥

તદભ્યદ્રવત્ તમભ્યવદત્ । કોડસીતિ । વાયુર્વા અહમસ્મીત્યબ્રવીત્ ।

માતરિશ્વા વા અહમસ્મીતિ ॥ ૩.૮ ॥

તસ્મિંસ્ત્વયિ કિં વીર્યમિતિ । અપીદં સર્વ આદદીય યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૩.૯ ॥

તસ્મૈ તૃણં નિદધાવેતદદાદત્સ્યેતિ । તદુપપ્રેયાય સર્વજવેન તન્ન શશાકાદાતુમ્ ।

સ તત એવ નિવવૃતે । નૈતદશકં વિજ્ઞાતું યદેતદક્ષમિતિ ॥ ૩.૧૦ ॥

પદભાષ્યં

અથ અનન્તરં વાયુમબ્રુવન્ । હે વાયો એતદ્વિજાનીહિ ઇત્યાદિ સમાનાર્થ પૂર્વેણ । વાનાદ્, ગમનાદ્, ગન્ધનાદ્વા વાયુઃ । માતર્યન્તરિક્ષે શ્વયતીતિ માતરિશ્વા । ઇદં સર્વ અપિ આદદીય ગૃહ્ણીયાં યદિદં પૃથિવ્યાં ઇત્યાદિ સમાનમેવ

॥ ૩.૭-૧૦ ॥

મન્ત્ર ૧૧

અથ ઇન્દ્રમબ્રુવન્ મઘવન્નેતદ્વિજાનીહિ કિમેતદક્ષમિતિ । તથેતિ ।

તદભ્યદ્રવત્ । તસ્માત્તિરોદધે ॥ ૩.૧૧ ॥

પદભાષ્યં

અથ ઇન્દ્રમબ્રુવન્ મઘવન્નેતદ્વિજાનીહિ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ । ઇન્દ્રઃ પરમેશ્વરો મઘવાન્ (૨૨૪) બલવત્વાત્ । તથેતિ । તદભ્યદ્રવત્ । તસ્માદ્ ઇન્દ્રાદ્ (૨૨૫) આત્મ-સમીપં ગતાત્ તદ્ બ્રહ્મ તિરોદધે તિરોભૂતમ્ । ઇન્દ્રસ્ય ઇન્દ્રત્વાભિમાનોડિતરાં નિરાકર્તવ્ય ઇત્યતઃ સંવાદમાત્રમપિ નાદાદ્ બ્રહ્મ ઇન્દ્રાય ॥ ૩.૧૧ ॥

વાક્યભાષ્યં

ઇન્દ્રઃ આદિત્યઃ (૨૨૬) વજ્રભૃદ્ વા અવિરોધાત્ (૨૨૭) । ઇન્દ્રોપસર્પણે બ્રહ્મ તિરોદધ ઇત્યત્રાયમભિપ્રાયઃ - “ઇન્દ્રઃ અહમ્” ઇત્યધિકતમોડભિમાનોડસ્ય સઃ “અહમગ્ન્યાદિભિઃ પ્રાપ્તં વાકુ-સમ્ભાષણ-માત્રમપ્યનેન ન પ્રાપ્નોડસ્મિ” ઇત્યભિમાનં કથં નુ નામ જહ્યાદિતિ તદનુગ્રહાય એવાન્તર્હિતં તદ્ બ્રહ્મ બભૂવ ॥ ૧૧ ॥

મન્ત્ર ૧૨

સ તસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગામ બહુશોભમાનામુમાં ઉભવતીમ્ ।

તાં હોવાચ કિમેતદક્ષમિતિ ॥ ૩.૧૨ ॥

પદભાષ્યં

તદક્ષં યસ્મિન્નાકાશે આકાશ-પ્રદેશે આત્માનં દર્શયિત્વા તિરોભૂતમ્, ઇન્દ્રશ્ચ બ્રહ્મણઃ તિરોધાન-કાલે યસ્મિન્નાકાશે આસીત્ સ ઇન્દ્રઃ તસ્મિન્નેવાકાશે તસ્યૌ, કિં તદક્ષમિતિ ધ્યાયન્ । ન નિવવૃતેડગ્ન્યાદિવત્ । તસ્યેન્દ્રસ્ય યક્ષે ભક્તિં બુદ્ધ્વા વિદ્યા (૨૨૮) ઉમારૂપિણી પ્રાદુરભૂત્ સ્ત્રી-રૂપા । સ ઇન્દ્રઃ તાં ઉમાં બહુશોભમાનામ્ । સર્વેષાં

હિ શોભમાનાનાં શોભનતમા વિદ્યા । તદા (૨૨૯) બહુશોભમાનેતિ વિશેષણમુપપન્નં ભવતિ । હૈમવર્તી હેમ-
કૃતાભરણવર્તી ઇવ (૨૩૦) બહુશોભમાનામિત્યર્થઃ । અથવા ઉમૈવ હિમવતો દુહિતા હૈમવતી । નિત્યમેવ સર્વજ્ઞેન
ઈશ્વરેણ સહ વર્તતે ઇતિ જ્ઞાતું સમર્થેતિ કૃત્વા તાં ઉપજગામ ઇન્દ્રઃ । તાં હ ઉમાં કિલ ઉવાચ પપ્રચ્છ - બ્રૂહિ કિમેતદ્
દર્શયિત્વા તિરોભૂતં ચક્ષમિતિ ॥ ૩.૧૨ ॥

વાક્યભાષ્યં

સ શાન્તાભિમાન ઇન્દ્રઃ, અત્યર્થ બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસુઃ, ચસ્મિન્નેવાકાશે બ્રહ્મણઃ પ્રાદુર્ભાવઃ આસીત્ તિરોધાનં ચ
તસ્મિન્નેવ સ્ત્રિચમતિરૂપિણીં (૨૩૧) વિદ્યામાજગામ । અભિપ્રાયોદ્બોધ-હેતુત્વાદ્ (૨૨૨) રુદ્રપત્ન્યુમા હૈમવતી ઇવ
સા શોભમાના વિદૈવ । વિરૂપોડપિ વિદ્યાવાન્ બહુ શોભતે (૨૩૩) ॥ ૧૨ ॥

॥ ઇતિ તૃતીયઃ ખણ્ડઃ ॥

અધ્યાય ૪

મન્ત્ર ૧

સા બ્રહ્મેતિ હોવાચ બ્રહ્મણો વા એતદ્વિજયે મહીયધ્વમિતિ ।
તતો હૈવ વિદ્યાગ્ચકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૪.૧ ॥

પદભાષ્યં

સા બ્રહ્મેતિ હ કિલ ઉવાચ । બ્રહ્મણો વૈ ઇશ્વરસ્યૈવ વિજયે - ઇશ્વરેણૈવ જિતા અસુરાઃ । યૂયં તત્ર નિમિત્તમાત્રમ્
। તસ્યૈવ વિજયે - યૂયં મહીયધ્વં મહિમાનં પ્રાપ્સુથ । એતદ્ ઇતિ ક્રિયા-વિશેષણાર્થમ્ (૨૩૪) । મિથ્યાભિમાનસ્તુ
યુષ્માકં “અસ્માકમેવાયં વિજયોડસ્માકમેવાયં મહિમા” ઇતિ । તતઃ તસ્માદુમાવાક્યાદ્ હ એવ વિદ્યાગ્ચકાર બ્રહ્મેતિ
ઇન્દ્રઃ । અવધારણાત્ તતો હૈવ ઇતિ, ન સ્વાતન્ત્યેણ ॥ ૪.૧ ॥

વાક્યભાષ્યં

તાં ચ પૃષ્ઠ્વા તસ્યા એવ વચનાદ્ વિદ્યાગ્ચકાર વિદિતવાન્ । અત ઇન્દ્રસ્ય બોધ-હેતુત્વાદ્ વિદૈવ ઉમા । (૨૩૫)
“વિદ્યા-સહાયવાનીશ્વરઃ” ઇતિ સ્મૃતિઃ ॥ ૪.૧ ॥

મન્ત્ર ૨

પદભાષ્યં

યસ્માદ્ અગ્નિવાગ્નિન્દ્રા એતે દેવા બ્રહ્મણઃ સંવાદ-દર્શનાદિના સામીપ્યમુપગતાઃ -
તસ્માદ્ વા એતે દેવાઃ અતિતરામિવાન્યાન્દેવાન્ યદગ્નિર્વાયુરિન્દ્રસ્તે
હ્યેનન્નેદિષ્ઠં પસ્પૃશુઃ તે હ્યેનત્રથમો વિદ્યાગ્ચકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૪.૨ ॥

પદભાષ્યં

બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય દૃષ્ટં કૃલં

तस्माद् अैश्वर्यगुणैः अतितरामिव शक्ति-गुणादि-महा-भाज्यैः अन्यान् देवान् अतितरां अतिशयेन शेरते (२३६)
 षव अेते देवाः । षव शब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निर्वायुरिन्द्रः ते हि देवा यस्माद् अेनद् अ्रह्म नेदिष्ठम्
 (२३७) अन्तिकतमं प्रियतमं (२३८) पस्पृशुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैः अ्रह्मणः संवादादि-प्रकारैः । ते हि यस्माच्च उेतोः
 अेनद् अ्रह्म प्रथमः (२३९) प्रथमाः प्रधानाः सन्त षत्येतत् । विदाज्यकार विदाज्यकुः षति अेतद् अ्रह्म षति ॥
 ४.२ ॥

वाक्यभाष्यं

यस्मादिन्द्र-विज्ञान-पूर्वकं अग्नि-वाय्विन्द्राः ते ष्येनद् नेदिष्ठं अति-समीपं अ्रह्म-विधया अ्रह्म प्राप्ताः सन्तः पस्पृशुः
 स्पृष्टवन्तः, ते हि प्रथमः प्रथमं विदाज्यकार विदाज्यकुः षत्येतत् । तस्माद् अतितरां अतीत्यान्यानतिशयेन दीप्यन्ते
 अन्यान् देवान् । ततोऽपि षन्द्रोऽतितरां दीप्यते, आदौ अ्रह्म-विज्ञानात् ॥ २-३ ॥

मन्त्र ३

पदभाष्यं

यस्मादग्नि-वायू अपि षन्द्र-वाक्यादेव विदाज्यकुतुः, षन्द्रेण हि उमा-वाक्यात् प्रथमं श्रुतं अ्रह्मेति अतः -
 तस्माद् वा षन्द्रः अतितरामिवान्यान् देवान् स ष्येनन्नेदिष्ठं पस्पृश ।
 स ष्येनत्प्रथमो विदाज्यकार अ्रह्मेति ॥ ४.३ ॥

पदभाष्यं

षन्द्रस्य सर्वदेवश्रेष्ठत्वे उेतुः

तस्माद् वै षन्द्रः अतितरां अतिशयेन शेते षव अन्यान् देवान् । स ष्येनन्नेदिष्ठं पस्पृश । यस्मात् स ष्येनत्प्रथमो
 विदाज्यकार अ्रह्म षति उक्तार्थं वाक्यम् ॥ ४.३ ॥

मन्त्र ४

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदाऽ षतीन्यमीमिषदाऽ षत्यधिदेवतम् ॥

४.४ ॥

पदभाष्यं

देवता-विषयः अ्रह्मणो उपासनोपदेशः

तस्य प्रकृतस्य अ्रह्मणः अेष आदेशः उपमोपदेशः । निरुपमस्य (२४०) अ्रह्मणो येनोपमानेन (२४१) उपदेशः
 सोऽयमादेश षत्युच्यते । (२४२) किं तत्? यदेतत् प्रसिद्धं वोडे विद्युतो व्यद्युतत् (२४३) । “विद्योतनं कृतवत्”
 षत्येतदनुपपन्नमिति “विद्युतो विद्योतनम्” षति कल्प्यते । आ उ षत्युपमार्थः । विद्युतो विद्योतनं षव षत्यर्थः
 । “यथा सङ्कटं विद्युत्तम्” (भृ. २.३.६) षति श्रुत्यन्तरे य दर्शनात् । विद्युद् षव हि सङ्कटात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं
 अ्रह्म देवेभ्यः । अथवा विद्युतः “तेजः” षत्यध्याहार्यम् । व्यद्युतद् विद्योतितवत् आ उ षव । विद्युतः (२४४)
 तेजः सङ्कटं विद्योतितवद् षव षत्यभिप्रायः । षति-शब्दः (२४५) आदेश-प्रतिनिर्देशार्थः । षत्ययमादेश षति ।
 षत्-शब्दः समुच्यार्थः ।

अयं च अपरस्तस्यादेशः । कोऽसौ? न्यमीमिषत् (२४६) । यथा यक्षुः न्यमीमिषद् निमेषं कृतवत् । स्वार्थं शिष्यं । उपमार्थं अयं आकारः । यक्षुषो विषयं प्रति प्रकाश-तिरोभाव एव येत्यर्थः । एतत् अधिदैवतं देवता-विषयं ब्रह्मणो उपमान-दर्शनम् ॥ ४.४ ॥

वाक्यभाष्यं

तस्यैष आदेशः । तस्य ब्रह्मणो अेषः वक्ष्यमाणो आदेशः उपासनोपदेशः इत्यर्थः । यस्माद् देवेभ्यः विद्युद् एव सङ्घस्यैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म द्युतिमत् तस्माद् विद्युतो विद्योतनं यथा यदेतद् ब्रह्म व्यद्युतद् विद्योतितवत् । आ एव इत्युपमार्थः आ-शब्दः । यथा घनान्धकारं विदार्य विद्युत् सर्वतः प्रकाशते अयं तद् ब्रह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद् व्यक्ती-भूतम् । अतो व्यद्युतद् एव इत्युपास्यम् । “यथा सङ्घद्विद्युत्तम्” (भृ. २.३.६) इति य वाजसनेयके ।

यस्माच्च इन्द्रोपसर्पण-काले न्यमीमिषत् । यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवान् इति । इतीत्-इत्यनर्थकौ निपातौ । निमिषितवद् एव तिरोभूतम् । इति अयं अधिदैवतं देवताया अयि यद्दर्शनमधिदैवतं तत् ॥ ४ ॥

मन्त्र प

अथाध्यात्मं यदेतद् गच्छतीव य मनोऽनेन यैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ४.५ ॥

पदभाष्यं

प्रत्यगात्म-विषयः ब्रह्मणो उपासनोपदेशः

अथ अनन्तरं अध्यात्मं (२४७) प्रत्यगात्म-विषयः आदेश उच्यते । यदेतद् गच्छतीव य मनः अेतद् ब्रह्म द्वौकते एव विषयी-करोति एव । यत् य (२४८) अनेन मनसा अेतद् ब्रह्म उपस्मरति समीपतः स्मरति साधकः । अभीक्ष्णं भृशं सङ्कल्पः य मनसो ब्रह्म-विषयः । (२४९) मन-उपाधिकत्वाद् हि मनसः सङ्कल्प-स्मृत्यादि-प्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म, विषयी-क्रियमाणम् (२५०) एव । अतः स अेष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशः ।

विद्युन्निमेषणवद् अधिदैवतं द्रुत-प्रकाशन-धर्मि, अध्यात्मं य मनः-प्रत्यय-सम-कालाभिव्यक्ति-धर्मि - इत्येष आदेशः । अयमादिश्यमानं (२५१) हि ब्रह्म मन्-बुद्धि-गम्यं भवतीति ब्रह्मणो आदेशोपदेशः । न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्-बुद्धिभिराकलयितुं शक्यम् ॥ ४.५ ॥

वाक्यभाष्यं

अथ अनन्तरमध्यात्मम् । आत्म-विषयमध्यात्मम्, “उच्यते” इति वाक्य-शेषः । यदेतद् यथोक्त-लक्षणं ब्रह्म (२५२) गच्छति एव प्राप्नोति एव, विषयी-करोति एव इत्यर्थः । न पुनः विषयी-करोति, मनसोऽविषयत्वाद् ब्रह्मणोः । अतो मनो न गच्छति । “येनाडुर्मनो मतम्” (डे. १.५) इति हि योक्तम् । गच्छति एव इति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् । आत्म-भूतत्वाच्च ब्रह्मणोः तत्समीपे मनो वर्तते इति । उपस्मरति (२५३) अनेन मनसैव तद् ब्रह्म विद्वान् यस्मात् तस्माद् ब्रह्म गच्छति एव इत्युच्यते । अभीक्ष्णं पुनः पुनः य सङ्कल्पः ब्रह्म-प्रेषितस्य मनसः । अत उपस्मरण-सङ्कल्पादिभिः लिङ्गैः (२५४) ब्रह्म मनोऽध्यात्म-भूतम् (२५५) उपास्यम् (२५६) इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

મન્ત્ર ૬

તદ્ધ તદ્ધનં નામ તદ્ધનમિત્યુપાસિતવ્યં સ ય એતદેવં વેદાભિહૈનં સર્વાણિ
ભૂતાનિ સંવાઞ્છન્તિ ॥ ૪.૬ ॥

પદભાષ્યં

તદ્ બ્રહ્મ ડ કિલ તદ્ધનં નામ તસ્ય વનં તદ્ધનં, તસ્ય પ્રાણિ-જાતસ્ય પ્રત્યગાત્મ-ભૂતત્વાદ્ (૨૫૭) વનં વનનીયં સમ્ભજનીયમ્ । અતઃ તદ્ધનં નામ । પ્રખ્યાતં બ્રહ્મ તદ્ધનમિતિ યતઃ તસ્માત્ તદ્ધનમિતિ અનેનૈવ ગુણાભિધાનેન (૨૫૮) ઉપાસિતવ્યં ચિન્તનીયમ્ । અનેન નામ્ના (૨૫૯) ઉપાસનસ્ય ફલમાહ - સ યઃ કશ્ચિદ્ એતદ્ યથોક્તં બ્રહ્મ એવં યથોક્ત-ગુણં વેદ ઉપાસ્તે અભિ ડ એનં ઉપાસકં સર્વાણિ ભૂતાનિ અભિ સંવાઞ્છન્તિ ડ પ્રાર્થયન્તે એવ, યથા બ્રહ્મ ॥ ૪.૬ ॥

વાક્યભાષ્યં

તસ્ય ય અધ્યાત્મમુપાસને ગુણો વિધીયતે - તદ્ધ તદ્ધનમ્ । તદ્ એતદ્ બ્રહ્મ તસ્ય તદ્ધનં ય તત્પરોક્ષં વનં સમ્ભજનીયમ્ । વનતઃ તત્કર્મણઃ (૨૬૦) તસ્માત્ તદ્ધનં નામ । બ્રહ્મણો ગૌણં હીદં નામ । તસ્માદનેન ગુણેન (૨૬૧) તદ્ધનમિત્યુપાસિતવ્યમ્ । સ યઃ કશ્ચિત્ એતદ્ યથોક્તં એવં યથોક્તેન ગુણેન વનમિત્યનેન નામ્ના અભિધેયં બ્રહ્મ વેદ ઉપાસ્તે તસ્યૈતલ્લમુચ્યતે । સર્વાણિ ભૂતાનિ એનં ઉપાસકં અભિસંવાઞ્છન્તિ ઇહ અભિસમ્ભજન્તે સેવન્તે સ્મેત્યર્થઃ । યથાગુણોપાસનં (૨૬૨) હિ ફલમ્ ॥ ૬ ॥

મન્ત્ર ૭

એવમનુશિષ્યઃ શિષ્યઃ આચાર્યમુવાચ -

ઉપનિષદં ભો બ્રૂહિ ઇત્યુક્તા ત ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મીં વાવ ત ઉપનિષદમ્બ્રૂમેતિ ॥ ૪.૭ ॥

પદભાષ્યં

ઉપનિષદં રહસ્યં યચ્ચિન્ત્યં ભો ભગવન્ બ્રૂહિ ઇતિ । એવમુક્તવતિ શિષ્યે આહ આચાર્યઃ ઉક્તા અભિહિતા તે તવ ઉપનિષત્ । કા પુનઃ સેત્યાહ - બ્રાહ્મીં બ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ઇયં બ્રાહ્મી તાં પરમાત્મ-વિષયત્વાદતીત-વિજ્ઞાનસ્ય વાવ એવ તે ઉપનિષદમ્બ્રૂમ ઇતિ । ઉક્તામેવ પરમાત્મ-વિદ્યામુપનિષદમ્બ્રૂમ ઇત્યવધારયત્યુત્તરાર્થમ્ ।

તપઃપ્રભૂતીનાં બ્રહ્મવિદ્યાયાઃ અશેષત્વપ્રતિપાદનં

પરમાત્મ-વિષયામુપનિષદં શ્રુતવત “ઉપનિષદં ભો બ્રૂહિ” ઇતિ પૃચ્છતઃ શિષ્યસ્ય કઃ અભિપ્રાયઃ? યદિ તાવચ્છ્રુતસ્યાર્થસ્ય પ્રશ્નઃ કૃતઃ, તતઃ પિચ્છ-પેષણવત્ પુનરુક્તોડનર્થકઃ પ્રશ્નઃ સ્યાત્ । અથ સાવશેષા ઉક્તા ઉપનિષત્સ્યાત્ તતસ્તસ્યાઃ ફલવચનેનોપસંહારો ન યુક્તઃ “પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ” (કે. ૨.૫) ઇતિ । તસ્માદુક્તોપનિષદ્વેષવિષયોડપિ પ્રશ્નઃ અનુપપન્ન એવ, અનવશેષિતત્વાત્ । કસ્તર્હ્યભિપ્રાયઃ પ્રદુઃ?

ઇત્યુચ્યતે - કિં પૂર્વોક્તોપનિષદ્વેષવિષયતા તત્સહકારિ-સાધનાન્તરોપેક્ષા, અથ નિરોપેક્ષૈવ । સાપેક્ષા ચેદપેક્ષિત-વિષયામુપનિષદં બ્રૂહિ । અથ નિરોપેક્ષા ચેદવધારય પિષ્પલાદવદ્ “નાતઃપરમસ્તિ” ઇત્યેવમભિપ્રાયઃ । એતદુપપન્નમાચાર્યસ્થાવધારણ-વચનં “ઉક્તા તે ઉપનિષત્” ઇતિ ।

आक्षेपः

ननु नावधारणमिदं, यतोऽन्यद्भक्तव्यमाह “तस्यै तपो दमः” इत्यादि ।

समाधानं

सत्यं वक्तव्यमुच्यते आचार्येण, न तु उक्तोपनिषच्छेषतया तत्सलकारि-साधनान्तराभिप्रायेण वा । किन्तु ब्रह्म-विद्या-प्राप्त्युपायाभिप्रायेण । वेदैः तदङ्गैश्च सलपाठेन समीकरणात् तपः-प्रभृतीनाम् । न हि वेदानां शिक्षाधङ्गानां य साक्षाद् ब्रह्म-विद्या-शेषत्वं तत्सलकारि-साधनत्वं वा सम्भवति ।

आक्षेपः

सलपठितानामपि यथा-योगं विभज्य विनियोगः स्यादिति चेत् । यथा सूक्त-वाकानुमन्त्रण-मन्त्राणां यथा-द्वैतं विभागः (२६३) , तथा तपो-दम-कर्म-सत्यादीनामपि ब्रह्म-विद्या-शेषत्वं, तत्सलकारि-साधनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां तदङ्गानां यार्थ-प्रकाशकत्वेन कर्मात्म-ज्ञानोपायत्वं इति । अेवं ह्ययं विभागो युज्यते अर्थ-सम्बन्धोपपत्ति-सामर्थ्यादिति चेत् ।

समाधानं

न, अयुक्तेः । न ह्ययं विभागो घटनां प्राच्यति । न हि सर्व-डिया-कारक-कृल-भेद-बुद्धि-तिरस्कारिण्या ब्रह्म-विद्यायाः शेषापेक्षा, सलकारि-साधन-सम्बन्धो वा युज्यते । सर्व-विषय-व्यावृत्त-प्रत्यगात्म-विषय-निष्ठत्वाच्च ब्रह्म-विद्यायाः, तद्गुलस्य य निःश्रेयसस्य । “मोक्षमिच्छन् सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्” (भाल्लवीश्रुतिः) । तस्मात् कर्मणां सलकारित्वं कर्म-शेषापेक्षा (२६४) वा न ज्ञानस्थोपपद्यते । ततोऽसदेव “सुक्तवाकानुमन्त्रणवद् यथा-योगं विभागः” इति । तस्माद् अवधारणार्थतैव प्रश्न-प्रतिवचनस्थोपपद्यते । अेतावती अेव (२६५) इयमुपनिषद् उक्ताऽन्य-निरपेक्षा अमृतत्वाय ॥ ४.७ ॥

वाक्यभाष्यं

“उपनिषदं भो ब्रूहि” इत्युक्तायामप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह - उक्ता कथिता ते तुभ्यं उपनिषद् आत्मोपासनं य । अधुना ब्राह्मी वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्रह्मण-जतेः उपनिषदं अब्रूम वक्ष्याम इत्यर्थः । वक्ष्यति हि (२६६) । ब्राह्मी (२६७) नोक्ता । उक्ता (२६८) त्वात्मोपनिषत् । तस्माद् (२६८) न भूताभिप्रायोऽब्रूम इत्ययं शब्दः ॥ ७ ॥

मन्त्र

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि

सत्यमायतनम् ॥ ४.८ ॥

पदभाष्यं

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवात्रेऽब्रूम (२७०) तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपाय-भूतानि तप-आदीनि । तपः कायेन्द्रिय-मनसां समाधानम् । दमः उपशमः । कर्म अग्निहोत्रादि । अेतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्व-शुद्धि-द्वारा तत्त्व-ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । दृष्टा ह्यमृदित-कल्मषस्य उक्तेऽपि ब्रह्मणि, अप्रतिपत्तिर्विपरीत-प्रतिपत्तिश्च, यथेन्द्र-विरोचन-प्रभृतीनाम् । तस्मादिह वा अतीतेषु वा बलुषु जन्मान्तरेषु तप-आदिभिः कृत-सत्त्व-शुद्धेः ज्ञानं

સમુત્પદ્યતે યથા-શ્રુતમ્ । “યસ્ય દેવે પરા-ભક્તિઃ (૨૭૧) યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ ” (શ્લે. ૬.૨૩) ઇતિ મન્ત્ર-વર્ણાત્ । “જ્ઞાનમુત્પદ્યતે પુંસાં ક્ષયાત્ (૨૭૨) પાપસ્ય કર્મણઃ” (મ.ભા.શાં. ૨૦૪.૮) ઇતિ સ્મૃતેશ્ચ ।

ઇતિ-શબ્દઃ ઉપલક્ષણત્વ-પ્રદર્શનાર્થઃ । ઇતિ એવમાદ્યન્યદપિ જ્ઞાનોત્પત્તેરુપકારકં “અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમ્” (ગી. ૧૩.૭) ઇત્યાદ્યુપદર્શિતં ભવતિ । પ્રતિષ્ઠા પાદૌ (૨૭૩) , પાદૌ ઇવ અસ્થ્યાઃ । તેષુ હિ સત્સુ પ્રતિતિષ્ઠતિ બ્રહ્મ-વિદ્યા, પ્રવર્તતે પદ્મ્યાં ઇવ પુરુષઃ । વેદાઃ ચત્વારઃ સર્વાણિ ચ અડ્ગાનિ શિક્ષાદીનિષટ્ । કર્મ-જ્ઞાન-પ્રકાશકત્વાદ્ વેદાનાં, તદ્વક્ષણાર્થત્વાદ્ અડ્ગાનાં, પ્રતિષ્ઠાત્વમ્ । અથવા પ્રતિષ્ઠા-શબ્દસ્ય પાદ-રૂપક-કલ્પનાર્થત્વાદ્ વેદાઃ તુ ઇતરાણિ સર્વાડ્ગાનિ શિર-આદીનિ (૨૭૪) । અસ્મિન્ (૨૭૫) પક્ષે શિક્ષાદીનાં વેદ-ગ્રહણેનૈવ ગ્રહણં કૃતં પ્રત્યેતવ્યમ્ । અડ્ગિનિ હિ ગૃહીતે અડ્ગાનિ ગૃહીતાન્યેવ ભવન્તિ, તદાયતનત્વાદ્ અડ્ગાનામ્ (૨૭૬) । સત્યં આયતનં યત્ર તિષ્ઠત્યુપનિષત્ તદાયતનમ્ । સત્યમિતિ અમાયિતા અકૌટિલ્યં વાડ્-મનઃ-કાયાનામ્ । તેષુ હ્યાશ્રયતિ વિદ્યા યે અમાયાવિનઃ સાધવઃ, ન આસુર-પ્રકૃતિષુ માયાવિષુ । “ (૨૭૭) ન યેષુ જિહ્મમનૃતં ન માયા ચ” (પ્ર. ૧.૧૬) ઇતિ શ્રુતેઃ । તસ્માત્ સત્યમાયતનમિતિ કલ્પ્યતે । તપ-આદિષુ એવ પ્રતિષ્ઠાત્વેન પ્રાપ્તસ્ય સત્યસ્ય પુનરાયતનત્વેન ગ્રહણં સાધનાતિશયત્વ-જ્ઞાપનાર્થમ્ । “અશ્વમેધ-સહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ । અશ્વમેધ-સહસ્રાચ્ચ સત્યમેકં વિશિષ્યતે” (વિષ્ણુસ્મૃતિઃ ૮) ઇતિ સ્મૃતેઃ ॥ ૪.૮ ॥

વાક્યભાષ્યં

તસ્યા વક્ષ્યમાણાયાઃ (૨૭૮) ઉપનિષદઃ તપઃ બ્રહ્મચર્યાદિ, દમઃ ઉપશમઃ, કર્મ અગ્નિહોત્રાદિ ઇતિ એતાનિ પ્રતિષ્ઠા આશ્રયઃ । એતેષુ હિ સત્સુ બ્રાહ્મ્યુપનિષત્ પ્રતિષ્ઠિતા ભવતિ । વેદાઃ ચત્વારઃ અડ્ગાનિ ચ સર્વાણિ । પ્રતિષ્ઠેત્યનુવર્તતે । બ્રહ્માશ્રયા હિ વિદ્યા । સત્યં યથા-ભૂત-વચનમપીડા-કરં આયતનં નિવાસઃ । સત્યવત્સુ હિ સર્વં યથોક્તમ્ (૨૭૯) આયતને ઇવ અવસ્થિતમ્ ॥ ૮ ॥

મન્ત્ર ૯

યો વા એતામેવં વેદાપહત્ય પાપ્માનમનન્તે સ્વર્ગે લોકે જ્યેયે
પ્રતિતિષ્ઠતિ પ્રતિતિષ્ઠતિ ॥ ૪.૯ ॥

પદભાષ્યં

યો વૈ એતાં બ્રહ્મ-વિદ્યાં “કેનેષિતમ્” ઇત્યાદિના યથોક્તાં એવં મહા-ભાગાં, “બ્રહ્મ હ દેવેભ્યઃ” ઇત્યાદિના સ્તુતાં, સર્વ-વિદ્યા-પ્રતિષ્ઠાં (૨૮૦) વેદં “અમૃતત્વં હિ વિન્દતે” ઇત્યુક્તામપિ બ્રહ્મ-વિદ્યા-કૃલમન્તે નિગમયતિ - અપહત્ય પાપ્માનં અવિદ્યા-કામ-કર્મ-લક્ષણં સંસાર-બીજં વિધૂય અનન્તે અપર્યન્તે સ્વર્ગે (૨૮૧) લોકે સુખાત્મકે બ્રહ્મણિ ઇત્યેતત્ । અનન્તે ઇતિ વિશેષણાન્ન ત્રિવિદ્યે । અનન્ત-શબ્દઃ ઔપચારિકોડપિ સ્યાદ્ ઇત્યત આહ - જ્યેયે ઇતિ । જ્યેયે જ્યાયસિ સર્વ-મહત્તરે સ્વાત્મનિ મુખ્યે એવ પ્રતિતિષ્ઠતિ । ન પુનઃ સંસારમાપદ્યત ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૪.૯ ॥

વાક્યભાષ્યં

તાં એતાં તપ-આદ્યડ્ગાં (૨૮૨) તત્પ્રતિષ્ઠાં બ્રાહ્મીમુપનિષદં સાયતનં આત્મ-જ્ઞાન-હેતુ-ભૂતાં એવં યથાવદ્ યો

વેદ અનુવર્તતેડનુતિષ્ઠતિ, તસ્યૈતલ્લમાહ - અપહત્ય પાપ્માનં અપક્ષીય ધર્માધર્મૌ ઇત્યર્થઃ । અનન્તે અપારે, અવિદ્યમાનાન્તે સ્વર્ગે લોકે સુખ-પ્રાયે નિર્દુઃખાત્મનિ પરે બ્રહ્મણિ જ્યેયે મહતિ સર્વ-મહત્તરે પ્રતિતિષ્ઠતિ સર્વ-વેદાન્ત-વેદ્યં બ્રહ્મ આત્મત્વેન અવગમ્ય તદેવ બ્રહ્મ પ્રતિપદ્યતે ઇત્યર્થઃ ॥ ૯ ॥

ૐ આખ્યાયન્તુ મમાડ્ગાનિ વાક્રપ્રાણશ્ચક્ષુઃશ્રોત્રમથો
બલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ । સર્વં બ્રહ્મૌપનિષદમ્ ।
માહં બ્રહ્મ નિરાકુર્યામ્ । મામા બ્રહ્મ નિરાકરોત્ ।
અનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં મે અસ્તુ ।
તદાત્મનિ નિરતે ચ ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મયિ સન્તુ ।
તે મયિ સન્તુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસપરિપ્રાજકાચાર્યસ્ય શ્રીગોવિન્દભગવત્પૂજ્યપાદશિષ્યસ્ય
શ્રીમચ્છકુરભગવતઃ કૃતૌ કેનોપનિષદ્ભાષ્યં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

કેનોપનિષત્ શાક્ટરભાષ્ય એવં ટિપ્પણીસહિતા

ટિપ્પણી

- (૧) સામવેદીયાન્તર્ગત-તલવકાર-શાખાયાઃ નવમોઽધ્યાયઃ ઇયમુપનિષત્ ।
- (૨) અન્યકારણત્વં અન્યફલત્વમિત્યર્થઃ । ફલમપિ હેતુઃ ।
- (૩) વસ્તુપ્રમાણાધીનત્વાદિતિ યાવત્ । પ્રમાણસ્ય વસ્ત્વનુસારિત્વાત્ પ્રમાણાપેક્ષયા વિષયવસ્તુનઃ પ્રાધાન્યાં ઇતિ યાવત્ ।
- (૪) ઉચ્છેત્તુમિચ્છતઃ ।
- (૫) પુનઃ પુનઃ મૃત્યુસાધકમ્ । અથવા મૃત્યુરિતિપદં પર્યાયશબ્દઃ યસ્ય ઇત્યર્થઃ ।
- (૬) યદપિ સ્વર્ગકામો અગ્નિશોભેન યજેત ઇત્યાદિશ્રુતિપ્રામાણ્યાત્ મનુષ્યત્વદેહત્વાદિવ્યતિરિક્તઃ આત્મા સ્વર્ગફલભુગ્ અઙ્ગીક્રિયતે કર્માણિ તથાપિ ન બ્રહ્માત્મતત્ત્વં તત્ર આદર્તું શક્યતે । સાધનસાધ્યાદિવિરોધાત્ ।
- (૭) કર્માણઃ જ્ઞાનેન ત્યજ્યત્વે સતિ કર્મ ન આરબ્ધવ્યમેવ ઇતિ શક્યતે ।
- (૮) પૂર્વ કર્મ કૃત્વા તતઃ ત્યક્તુમિષ્ટમ્ ।
- (૯) સ કામભિર્જાયતે તત્ર તત્ર ।
- (૧૦) તન્નિર્વર્તકઃ સંસ્કાર-સમ્પાદકઃ આશ્રયભૂતઃ યઃ પ્રાણઃ તદ્વિજ્ઞાનં તદુપાસનં તત્સહિતાનિ । પ્રાણોપાસનસહિતાનિ કર્માણિ ।
- (૧૧) ફલકામનયા દેવાન્ યો યજતે સઃ શ્રેયાન્ ઉત આત્મશુદ્ધ્યર્થમેવ યો યજતે સઃ આત્મયાજ્ઞ શ્રેયાન્ ઇતિ પ્રશ્નં કૃત્વા આત્મયાજ્ઞ શ્રેયાનિતિ નિરૂપિતં શતપથાખ્યે શુકલયજુર્વેદબ્રાહ્મણે ।
- (૧૨) અન્યેન મૃદાદિચૂર્ણેન અન્યત્ ભાણ્ડાદિ સંસ્ક્રિયતે ।
- (૧૩) પતતિ ઇત્યનેન પક્ષિવત્ મનઃ વેગેન સ્વવિષયં પતતિ ઇતિ વ્યજ્યતે ।
- (૧૪) ઇષ આભીક્ષણ્યે (૧૫૨૫ સેટ્) નવમગણક્રયાદિઃ ઇષ્ણાતિ । ઇષિતમ્ । આભીક્ષણ્યં પૌનઃપુન્યં ભૃશાર્યો વા । તદ્વિષયાયાં ક્રિયાયામ્ । ઇષ ગતૌ (૧૧૨૭ સેટ્) ચતુર્થગણાદિવાદિઃ ઇષ્યતિ । ઇષિતમ્ । અત્ર ઇષ (ઇષુ વા) ઇચ્છાયાં (૧૩૫૧) ષષ્ઠગણતુદાદિઃ ઇચ્છતિ । ઇષમિતિ । ઇષિતં તુ છાન્દસમ્ । તૌદાકસ્ય તીષસહલુભરુષરિષઃ (૭.૨.૪૮) ઇતિ વિકલ્પેન ઇદ્વિધાનેઽપિ યસ્ય વિભાષા (૭.૨.૧૫) ઇતિ નિષ્ઠાયાઃ ઇડ્-નિષેધેન ઇષમિત્યેવ રૂપં સ્યાત્ । (ઇટ્પ્રયોગે તુ ગુણેન ભવિતવ્યમ્ । એષિતવ્યમિતિ સ્યાત્ તદભાવઃ છાન્દસત્વાભિધાનમિતિ આનન્દગિરિઃ । તસ્ય મતે વેટ્ । અન્વિષ્ટમન્વેષિતમિતિ પ્રયોગદ્વૈવિધ્યોપપત્તયે ।
- (૧૫) પાઠભેદ - અભ્યગ્રદુઃખે ઇતિ વા ।

- (१६) मनादीनां प्रवृत्तिः येतनाधिष्ठानपूर्विका अयेतनप्रवृत्तित्वात् रथादिप्रवृत्तिवत् एति प्रयोगः । उेतौ अयेतनप्रवृत्तित्वं असिद्धं मनसः येतनत्वात् एतिशङ्कावारणाय मनादीनामयेतनत्वमाह ।
- (१७) यथा राज्ञः भोजने प्रवृत्तिर्भवति यकोरपक्षिणः सन्निधिमात्रेण । यकोरस्यायं विशेषः यत् विषसंयुक्तान्नं दृष्ट्वा तस्य नेत्रे वर्णविकारो भवति ।
- (१८) इन्द्रियाणां हि प्रकरणमिदम् ।
- (१९) शब्दग्राहकत्वसामर्थ्यप्रदम् । अनेन श्रोत्रादिग्राह्यत्वं निरस्तम् ।
- (२०) अर्थः प्रयोजनम् । करणस्य करणान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति भावः ।
- (२१) तस्माच्छ्रोत्रादौ आत्मबुद्धिः सन्त्यक्तव्या एति शेषः ।
- (२२) यैतन्य-जयोतिषा दीपितं अन्तरेण अन्तःकरणं स्व-विषय-सङ्कल्पाध्यवसायादि-समर्थं न हि स्यादित्यन्यवयः ।
- (२३) सः, प्राणः एति शब्दद्वयमस्ति प्रथमायाम् ।
- (२४) श्रोत्रादीन्द्रिय-प्रस्तावे घ्राणप्राणस्य ननु युक्तं ग्राहणं एति पाठभेदः ।
- (२५) घ्राणप्राणस्य एति वा । (घ्राणात्मकप्राणस्य एत्यर्थः ।
- (२६) श्रुतेः अयं मननं तु कुतोऽवगम्यते तत्राह - सर्वस्यैव एति । (उनेषितमिधाद्युपक्रमस्थाप्रश्न अयं गमकः अत्र ।) । इन्द्रियमात्रोक्तौ हि प्राणव्यापारः अनन्यशेषः आपद्येत एति भावः ।
- (२७) ज्ञात्वा विमुच्यते एति वा पाठः ।
- (२८) निमित्तत्वं अर्थः अभिधेयं यस्येति विग्रहः ।
- (२९) सङ्क्षेपेणोक्तं विवृणोति - विड्विषेति ।
- (३०) तद्यद्यधीनं स आत्मा एति श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युक्त्या श्रोत्रस्य शब्दावभासकत्वेन आत्मा उपलक्ष्यते एति शेषः ।
- (३१) क्षत्रस्यापि नियन्तु, उग्राद्युग्रम् । (भृ.भा. १.४.१४) (अवदपि क्षत्रं मर्यादां नातिक्रामति धर्मोऽपि नियमितत्वात् ।
- (३२) येन आत्मना संयोगात् सान्निध्यरूपाद् अनित्यं शब्दाद्युपलब्धत्वं यत्र श्रोत्रादौ प्रतीयते तत्करणमित्यर्थः । उपलब्धत्वमिति करणस्यैव सतः स्वव्यापारे कर्तृत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
- (३३) प्रथमा, द्वितीया च ।
- (३४) श्रोत्रादेः शब्दाद्युपलब्धौ निमित्तम् ।
- (३५) तादात्म्येन अध्याशोपितो योऽनवबोधनिमित्तः अज्ञाननिमित्तः बुद्ध्यादिः संसारः ततः मोक्षाणं तादात्म्याध्यास-निवृत्तिः दृष्टे कृतं (शुचन्मुक्तिः) ।
- (३६) अनारभ्यमाणो एत्यर्थः । प्रतिसन्देधते - संयोजयन्ति, आरभन्ते एति यावत् ।
- (३७) सर्व-कर्मारम्भ-निमित्ताज्ञानस्य (सर्वेषां यद्वादिर्कर्माणां यः आरम्भः तत्र निमित्तभूतं वर्णाश्रम-वयोऽवस्थाद्यभिमान-रूपमज्ञानं तस्य) तद्विपरीत-विधाग्निना विष्णुष्टत्वात् दग्धत्वात् ।

- (૩૮) કર્મણામપિ દગ્ધત્વમિતિ ઇતિ વ્યાખ્યેયમ્ । કર્મણામનાસ્મભે ઇતિ વા પાઠઃ । તદા કર્મણાં “સમ્બન્ધઃ ન ઉપપદ્યતે” ઇત્યધ્યાહૃતેન સમ્બન્ધઃ ।
- (૩૯) અનાદિસંસારપરમ્પરયા અહં પૂર્વં શરીરી અભવં પશ્ચાચ્ચ ભવિષ્યામિ ઇતિ યઃ શરીરાદિપ્રવાહઃ તત્સાતત્યં યત્ તસ્ય પ્રતિસન્ધાનં ધર્માદ્યધિકારિત્વાધ્યાસઃ કામાદિદોષકલ્પનં ચ એતદપેક્ષ્ય અધ્યારોપિતો યો મત્યુઃ તદ્વિયોગાપેક્ષયા અમૃતત્વોક્તિઃ તેષામૌપચારિકી ઇત્યર્થઃ ।
- (૪૦) સ્વરૂપવત્વાત્ ઇતિ વા પાઠઃ ।
- (૪૧) નનુ ચક્ષુરાદિવદ્ વાગિન્દ્રિયસ્ય (કર્મેન્દ્રિયભૂતસ્ય) સ્વવિષયં પ્રતિ ગમનસ્ય અપ્રસિદ્ધેઃ અપ્રસક્તપ્રતિષેધોડયં ન વાગ્ ગચ્છતિ ઇત્યાશઙ્ક્યાહ - વાચા ઇતિ ।
- (૪૨) વિદિતસ્ય અલ્પાદિરૂપત્વાદિત્યર્થઃ ।
- (૪૩) ઇત્યુક્તત્વાદ્ અહેયત્વમુક્તં ભવતિ ઇતિ યાવત્ । એવમગ્રેડપિ ।
- (૪૪) અવિદિતસ્ય ઉપાદેયત્વમુપપાદયતિ - કાર્યાર્થં હિ ઇતિ ।
- (૪૫) અવિદિતાદ્ અધિ ઇત્યનેન બ્રહ્મણિ ઉપાદેયત્વનિષેધાત્ વેદિતુઃ આત્મનઃ સ્વતઃ અન્યસ્મૈ કસ્મૈચિત્પ્રયોજનાય સ્વતઃ અન્યત્ તદ્બ્રહ્મ ન ઉપાદેયં ભવતિ ઇત્યર્થઃ ।
- (૪૬) નિર્વર્તિતા ઇતિ વા ।
- (૪૭) અનુયોગઃ પ્રશ્નઃ । પરીત્યુપસર્ગેણ તદ્વિપરીતતા બોધ્યતે । પ્રશ્નવિપરીતઃ ઇત્યર્થઃ । ઉત્તર ઇતિ યાવત્ । અપ્રતિપત્તેઃ ઇતિ હેત્વર્થે પગ્ચમી । ઉક્તેડપિ તત્ત્વે અપ્રતિપત્તેઃ ઇતિ પર્યનુયોગે હેતુઃ ઇત્યન્વયઃ । આચાર્યેણ ઉક્તેડપિ તત્ત્વે શિષ્યસ્ય તત્પ્રતિપત્તિઃ નાસીત્ । અતઃ પુનઃ ઉત્તરં દીયતે । તસ્ય વ્યાખ્યાનમેવ દ્વિતીયવાક્યઃ ।
- (૪૮) પરિ અ અનુ અ યુજ્ અ સન્ અ આપ્ - પર્યનુયુક્ષા ।
- (૪૯) આચાર્ય એવ શિષ્યસ્ય પર્યનુયુક્ષાકારણમાત્મનઃ ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્યત્વં આહ ઇત્યર્થઃ । તથા ચ ન તત્ર ઇત્યાદિના આચાર્ય એવ નિર્વિશેષસ્ય પૂર્વમુક્તામિન્દ્રિયપ્રેરકત્વં અવસ્તુત્વાદાક્ષિપ્યતે ઇતિ ગમ્યતે ।
- (૫૦) મનસોડપિ ઇન્દ્રિયત્વમુપપાદાય એવં વચનં સ્યાત્ । (ગીતા ૧૫.૭)
- (૫૧) જ્ઞાતા એવ હિ આત્મેત્યર્થઃ । અહમસ્મિ જ્ઞાનાન ઇતિ જ્ઞાતર્થેવ આત્મત્વાનુભવસ્ય સાર્વલૌકિકત્વાદિતિ ભાવઃ ।
- (૫૨) નનુ અસ્તુ જ્ઞાતૈવાત્મા । તતાપિ એકં જ્ઞાતા આત્મા અપેરણાત્મના જ્ઞાત્રા જ્ઞાયેતૈવ ઇતિ વિદિતાન્યત્વમસમ્ભવિ ઇત્યાશઙ્ક્યાહ - સર્વાત્મકત્વાત્ ઇતિ । સર્વં જ્ઞાતૃજાતં આત્મા સ્વરૂપં યસ્ય તત્વાત્ । એકો દેવઃ, નાન્યદતોડસ્તિ દ્રુષ્ટ ઇત્યાદિશ્રુતિભ્યઃ જ્ઞાતુઃ ભેદાભાવાત્ । યુક્તિઃ - આત્મા વિદિતાન્યઃ જ્ઞાતૃત્વાદ્ વ્યતિરેકેણ ઘટવત્ । વિદિતાન્યત્વે શ્રુતિઃ - સ વેત્તિ ।
- (૫૩) અભિવ્યક્તનામરૂપં કાર્યમેવ ઇત્યર્થઃ ।
- (૫૪) અનલ્પમવિરોધમિત્યાદિ । એવમેવ પદાર્થશોધનં જિજ્ઞાસુના કર્તવ્યમિતિ દર્શિતમ્ ।
- (૫૫) અપેક્ષાં વિનૈવ સમ્પન્નત્વાદિત્યર્થઃ ।
- (૫૬) અભિવ્યક્તૌ ।

- (५७) ननु स्वरूपाभिव्यक्तौ स्वरूपं तावदपेक्ष्यते अवान्तररेण तु स्वरूपं कस्याभिव्यक्तिः स्यादिति प्रदीपस्य स्वरूपं य प्रकाश एव ततः प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ आगतैव प्रकाशापेक्षा इत्यत आह - अपेक्षितोऽपि इति ।
- (५८) न केवलं आत्मनो विज्ञानस्वरूपत्वाद् विज्ञानान्तरस्य आनर्थक्यं स्यात्, किं तर्हि नास्त्यपि विज्ञानान्तरं यदपेक्ष्यते इत्यर्थः ।
- (५९) ज्ञानाद्विपरीतं विपरीतज्ञानं शङ्कन्तादित्वात् विपरीतम् । अज्ञानमित्यर्थः ।
- (६०) प्रत्यक्षेण श्रुत्या (ज्ञानार्थज्ञानं वदन्त्या श्रुत्या) य विरोधः इत्यर्थः ।
- (६१) साक्षीत्यर्थः । तथा य साक्षित्वमेव तस्य परमार्थरूपं तस्य चिन्मात्रत्वमेव पर्यवसितं साक्षित्वव्यपदेशस्यापि साक्ष्यतापेक्षत्वादिति बोध्यम् ।
- (६२) ओष त आत्मा सर्वान्तरः (बृ. ३.४.१)
- (६३) नित्यविज्ञानरूपस्य आत्मनः सन्निधौ तदाभासाः प्रत्ययाः विज्ञानशब्दवाच्याः आविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च । तैरनित्यविज्ञानात्मा आभाति । यो ज्ञवः सुप्पी दुःष्पी इत्यादिभिर्विशेषणैः युक्तः अभ्युपगम्यते लौकिकैः सः ।
- (६४) नित्यविज्ञानस्वरूपाद् भिन्ने ज्ञवात्मनि ।
- (६५) बुद्ध्याद्य एव बुद्ध्यादीनां वा कर्तृत्वादयोऽनित्याः धर्माः इत्यर्थः ।
- (६६) तत्र - बोधस्वरूपे आत्मनि इति विषयसाम्भवीयम् । आत्मविषयौ एव बोधाबोधौ युक्तौ इत्यर्थः ।
- (६७) अन्यस्मिन् अलङ्कारादौ निमित्तत्वात् ।
- (६८) अन्यत्र - पटादिविषयेषु, अनित्यौ एव उपचर्यते इति सम्बन्धः । तथा व्यवहारे उेतुं दर्शयति - भावाभावयोः इति । विषयसद्भावासद्भावौ एव तत्र निमित्तमित्यर्थः । अनात्मनि बोधविषयत्व-तदभावयोः अनित्यत्वात्, विषयप्रकाशाप्रकाशापेक्षया आत्मनि बोधाबोधौ अनित्यौ एव उपचर्यते यथा नित्यौषण्यः अपि अग्निः विषयापेक्षया धक्षति इति अविषयवद् उपचर्यते इति भावः ।
- (६९) स्वम् । अन्यप्रकाशानपेक्षः इत्यर्थे वा प्रयोगः । अथवा यथा आदित्यप्रकाशस्य नित्यत्वेऽपि प्रकाशयिष्यति घटमिति घटनिमित्तं प्रकाशे अनित्यवोपचारः तद्गद् आत्मनः बोधस्य नित्यत्वेऽपि अध्यारोपापेक्षया उपदेशः ।
- (७०) अबोधकर्तृत्वं - बोधकर्तृत्वाभावः इति ।
- (७१) मुष्यबोधाविषयत्वात् ।
- (७२) अभिन्नयोः उपर्यधोभावानुपपत्तेः ।
- (७३) आत्मा इति शेषः ।
- (७४) उस्तादिना एव उस्तादि इत्यर्थः ।
- (७५) अतः - अविषयत्वात् । अन्यस्यापि - इन्द्रियादिरपि ।
- (७६) आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेश्च ।
- (७७) जिह्वामूलः, हृदयं, कण्ठः, मूर्धा, दन्तः, नासिका, ओष्ठौ, तालु य ।
- (७८) करणाभिव्यङ्ग्यः ।
- (७९) कादयो भावसानाः ।
- (८०) य-र-ल-वाः ।

(૮૧) શ-ષ-સ-હાઃ ।

(૮૨) સ્ફોટાખ્યાયાઃ વાયઃ વ્યઞ્જકવર્ણોપાધિભેદેનોક્તં નાનાત્વમેવ પ્રપચ્ચયતિ - મિતમિત્યાદિના । નિયતાક્ષર-પાદાવસાનાઃ ગાયત્ર્યાદિ-ચ્છન્દો-વિશિષ્ટા મન્ત્રાઃ (ઋગ્વેદઃ) ।

(૮૩) અનિયતાક્ષર-પાદાવસાનાનિ વાક્ય-રૂપાણિ (યજુર્વેદઃ) ।

(૮૪) પાચ્ય-ભક્તિકં ચ સામ-ભક્તિકં ચ સ્તોભાદિ-ગીત-વિશિષ્ટં (સામવેદઃ) ।

(૮૫) વાકુ સત્યં વા અનૂતં વા ભવતિ । વિકારઃ વિવર્તઃ ।

(૮૬) તચ્ચક્ષુઃ પુરુષે યેન સ્વપ્ને પશ્યતિ (ઐ.ભા. ૨.૧) ઇતિ એતદાકારસ્થં દૃશ્યતે ।

(૮૭) ઇત્યુક્ત્યા એવ આત્મનો બ્રહ્મત્વે પ્રતિપાદિતે અનાત્મનોડબ્રહ્મત્વમર્થાત્ સિધ્યત્યેવ ઇતિ તદેવં, નેદં ઇત્યનયોઃ વાક્યયોઃ પોનરુક્ત્યમાપન્નં તત્રાહ ।

(૮૮) વિધિરત્યન્તમપ્રાપ્તે નિયમઃ પાક્ષિકે સતિ । તત્ર ચાન્યત્ર ચ પ્રાપ્તે પરિસડ્ધ્યેતિ કીર્ત્યતે (તન્ન.વા.સૂ.૧.૨.૪૨) ઇતિ । પક્ષે પ્રાપ્તસ્ય અપ્રાપ્તાંશપરિપૂરણો વિધિર્નિયમઃ । નિરુપાધિક આત્મા બ્રહ્મ ઇત્યદ્વૈતિનાં મતિઃ । દ્વૈતિનાં ચ સોપાધિક ઈશ્વરાદિઃ બ્રહ્મ ઇતિ જ્ઞાનમ્ । એવં ચ આત્મનઃ તથા અનાત્મનઃ ઈશ્વરાદેઃ ઉપાસ્યસ્ય ચ બ્રહ્મત્વે પ્રાપ્તે નેદમિતિ અનાત્મનઃ અબ્રહ્મત્વે અભિહિતે આત્મૈવ બ્રહ્મ ઇતિ નિયમ્યતે । આત્મનઃ બ્રહ્મત્વે ચા પાક્ષિક્યપ્રાપ્તિરાસીત્ સાડપગતા । તથા ચ અપ્રાપ્તાંશપરિપૂરણાદ્ નિયમઃ સિધ્યતિ ।

(૮૯) નેદમિત્યત્ર નિષેધાર્થસ્ય પ્રાધાન્યાદ્ નિષેધકલકઃ પરિસડ્ધ્યા લબ્ધપ્રસરેત્યભિપ્રેત્ય પુનરાહ - અન્યેતિ । દ્વયોઃ નિત્યપ્રાપ્તૌ એકસ્ય નિવૃત્તિકલકો વિધિઃ પરિસડ્ધ્યા । સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ ઇતિ શ્રુત્યા આત્મન્યનાત્મન્યપિ દ્વયોઃ યુગપદ્ બ્રહ્મબુદ્ધૌ પ્રાપ્ત્યામનાત્મન્યનુપાસ્યે બ્રહ્મબુદ્ધિં નિરાચિકીર્ષુઃ શ્રુતિરાહ - નેદમિતિ । તથા ચ અત્ર પરિસડ્ધ્યા પદં લભતે ।

(૯૦) મન્ત્રૈઃ ક્રિયમાણાનુવાદઃ । વાગાધવિષયત્વ-તત્પ્રકાશકત્વયોઃ અનુવાદઃ ઇત્યર્થઃ ।

(૯૧) અભિધેયપ્રકાશનસામર્થ્યમ્ । વાયઃ અભિધાનસ્ય વા યદભિધેયપ્રકાશકત્વમસ્તિ તદ્ બ્રહ્માણઃ એવ ।

(૯૨) ગ્રહીતુમિચ્છા । ગ્રહણં ચ અત્ર જ્ઞાનાર્થે । જિજ્ઞાસામિત્યર્થઃ ।

(૯૩) ઇતરબોધાય યત્તં મા કાર્ષીઃ ઇત્યર્થકેન લક્ષણયા વિદ્ધીતિ પદેન વેદાચાર્યો બુભુત્સું ઇતરબોધયત્તાદ્ નિવર્તયતિ ઇત્યાહ - વિદ્ધીતિ ।

(૯૪) નનુ મા તાવદ્ ઇતરબોધાય કારિ યત્તં બ્રહ્મબોધાય તુ તદુપાસનયત્તોડપેક્ષતવ્યઃ એવ । ન ઇત્યાહ - નેદમિતિ । શબ્દધિયઃ સર્વેન્દ્રિયપ્રયત્નોપરમે યઃ સ્વાભાવિકઃ ચિત્તાકારઃ સ એવ બ્રહ્મબોધ ઇતિ ભાવઃ । (અનેન નિરોધઃ નિરસ્તઃ યત્તસાધ્યત્વાત્તસ્ય ।)

(૯૫) મનુતેડનેન ઇતિ વ્યુત્પાદનાદ્ મનનક્રિયાં પ્રત્યેવ મનસઃ કરણત્વં ન તુ રૂપાદિદર્શનાદિક્રિયાં પ્રતિ ઇત્યાશકાં વારયિતુમાહ - સર્વકરણેતિ । સર્વેન્દ્રિયસહકારિત્વેન ઇન્દ્રિયક્રિયાસામાન્યં પ્રતિ કરણમિતિ યાવત્ । તત્ર હેતુમાહ - સર્વવિષયેતિ । સર્વેન્દ્રિયવિષયજ્ઞાને જનનીયે તત્સમ્બન્ધાપેક્ષત્વાદિતિ યાવત્ ।

(૯૬) મનસઃ કરણલક્ષણમુક્ત્યા શ્રુતિમુખેન સ્વરૂપં દર્શયતિ - કામ ઇત્યાદિના ।

(૯૭) લોકઃ ઇતિ શેષઃ ।

(૯૮) અવભાસકત્વાત્મક-નિયન્તૃત્વાત્ । અભેદાર્થા તૃતીયા । ચૈતન્યજ્યોતિષઃ ઇતિ શેષઃ ।

- (९९) स्वभास्यं सर्वं प्रति प्रत्यगात्मैव चैतन्यमिति स्वात्मनि तस्मिन् न अन्तःकरणं प्रवर्तते इत्यर्थः ।
- (१००) तेन अन्तःस्थेन ज्योतिषा... सामर्थ्यम् । अथवा पञ्चम्यर्थे तृतीया । यस्माद् अन्तःस्थेन...सामर्थ्यं तस्मात् सवृत्तिकम् ।
- (१०१) करणानि ।
- (१०२) यत् सर्वकरणानामविषयं येन नित्य-विज्ञान-स्वरूपावभासतया तानि (छन्दिर्याणि) सव्यापाराणि सविषयाणि अवभास्यन्ते इत्यन्वयः ।
- (१०३) संयुक्तेन यक्षुषा इति पूर्वत्र सम्बन्धः ।
- (१०४) यक्षुरिन्द्रस्य ओकत्वेऽपि अन्तःकरणवृत्तिभेदात् यक्षुर्वृत्तयोऽपि भिन्नाः । तः याक्षुषवृत्तिः ।
- (१०५) भिन्नाः सम्भिन्नाः संयुक्ताः । नानेति वा ।
- (१०६) येन आत्मज्योतिषा लोकाः यक्षुर्वृत्तिः पश्यति विषयीकरोति । As one cannot see the eyes it means the acts of seeing ।
- (१०७) श्रोत्रमिदमिति श्रोत्रस्य इदमा निर्देशं स्फुटयति - यत्प्रसिद्धमिति । यदिदं प्रसिद्धं श्रोत्रं तद्येन श्रुतमित्यर्थः ।
- (१०८) प्रकाशितम् ।
- (१०९) सुष्ठु वेदाडमिति मा गृहीयादित्याशयादाडाचार्यः... यदीत्यादि इति वा पाठः
- (११०) वेदितुः स्वरूपमिति यावत् ।
- (१११) द्रुमेवापि इति पाठान्तरम् ।
- (११२) न प्रतिपद्यते इति ।
- (११३) अविदितं ब्रह्म इति वा पाठः ।
- (११४) दुर्बोधत्वाद्द्रस्तुनः इत्यर्थः ।
- (११५) कथं ब्रह्मणः रूपं नास्ति इति मया आक्षिप्यते इति यावत् ।
- (११६) पृथिव्यादीनामित्यादि न भवति इत्यन्तं डेतुवाक्यम् ।
- (११७) यदि (मनुष्येषु) अध्यात्मं यदि वा देवेषु अधिदैवतं तदपि य (उभयम्) दृढरत्वाद् न निवर्तते, उपाधि-परिच्छिन्नत्वेतोः इत्यर्थः । यदध्यात्मं यदपि देवेषु तदपि य उपाधि-परिच्छिन्नत्वाद् इति वा पाठः ।
- (११८) निरङ्कुशे स्वात्मन्ये इति यावत् ।
- (११९) इति आचार्यः मन्यते ।
- (१२०) आध्यात्मिकं मनुष्येषु इति त्वं इत्यस्य अयमर्थः ।
- (१२१) तदल्पमेव इति सम्बन्धः ।
- (१२२) नाड इति पाठान्तरम् । वाक्य-भाष्य-पाठानुसारी य । न अड इति पदच्छेदः । अड इत्येवार्थः निपातः ।
- (१२३) अगर्जनो हि मन्दबुद्धिः असौ मौनावलम्बनाद् इत्याचार्यस्य बुद्धिः स्यात् तन्निरसनार्थमित्यर्थः ।
- (१२४) इत्याचार्यबुद्धिसंवादे सति अर्थान्तरानभिधाने सति इत्यर्थः ।
- (१२५) तद्ब्रह्म न वेद इति य नैव मन्ये ।

- (૧૨૬) તત્ર હેતુમાહ - અવિદિતેતિ । અવિદિતાદધિ ઇત્યાગમેન બ્રહ્મણોઽવિદિતત્વસ્ય નિષેધાત્ ।
- (૧૨૭) યો નઃ અસ્માકં મધ્યે સ એવ તદ્ બ્રહ્મ વેદ નાન્યઃ । ઉપાસ્ય-બ્રહ્મ-વિત્વાદ્ અતોઽન્યસ્ય યથા અહં વેદ ઇતિ । ઇતિ વા પાઠઃ ।
- (૧૨૮) વિજાનતાં મતં કિમ્? અવિજ્ઞાતાં બ્રહ્મ ઇતિ, વિદિતાદન્યદ્ બ્રહ્મ ઇતિ । અવિજાનતાં મતં કિમ્? મયા બ્રહ્મ વિજ્ઞાતાં ઇતિ । કથં વિજ્ઞાતામ્? ઉપાધિમિશ્રિતત્વેન ।
- (૧૨૯) યસ્માદ્વિદિતવતાં અમતં તસ્માદ્ અજ્ઞાનાં મતં ઇતિ હેત્વર્થઃ । વા । ભા - અવિજ્ઞાતામ્...તદેવ જ્ઞાનમ્ ।
- (૧૩૦) આચાર્યપરમ્પરોપદેશઃ આગમઃ તન્માત્રપ્રધાનેન ।
- (૧૩૧) યદ્ બ્રહ્મ વિદિતાદન્યદ્ ઉક્તં વાગાદીનામગોચરત્વાત્, મીમાંસિતં ચ અનુભવોપપત્તિભ્યાં તત્ તથૈવ જ્ઞાતવ્યમિતિ અન્યથઃ ।
- (૧૩૨) ઇતિ પ્રત્યાયનાર્થ ઇતિ શેષઃ ।
- (૧૩૩) પૂર્ણતયા નિશ્ચિતત્વાત્ । જ્ઞાતુમનવશિષ્ટત્વાદિતિ વા ।
- (૧૩૪) સર્વતઃ કાર્યાભાવઃ ઇતિ - ઇહ વા પરત્ર વા ફલાય કર્તવ્યાભાવઃ ઇત્યર્થઃ ।
- (૧૩૫) કર્તૃત્વાદધ્યાસનિવૃત્તિઃ ઇતિ વા । કાર્યસ્ય પ્રપચ્યસ્ય અભાવઃ મિથ્યાત્વનિશ્ચયઃ ઇતિ વા । અનિષ્ટત્વાદિતિ વા પાઠઃ ।
- (૧૩૬) કાર્યકારણભાવસ્ય સ્થિતત્વાત્ ।
- (૧૩૭) અજ્ઞૈઃ વિદિતં બ્રહ્મ સવિકલ્પમેવ ભવતિ ।
- (૧૩૮) ઉક્તશઙ્કાનિવૃત્ત્યર્થમ્ ।
- (૧૩૯) વિક્રિયા આત્મા સ્વરૂપં યસ્ય । વિકારવાન્ ।
- (૧૪૦) બોધગુણસ્ય ઉત્પત્તિવિનાશવત્વેઽપિ તદાશ્રય-દ્રવ્યભૂતસ્ય આત્મનઃ યથાવદ્ અવસ્થિતત્વાત્ સ નિર્વિકાર એવેતિ ભાવઃ ।
- (૧૪૧) “પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ” (ઐ. ૩.૧.૩) ઇત્યાદિપદાત્ ।
- (૧૪૨) સ્મૃતિરિતિ જ્ઞાનાદેઃ ઉપલક્ષણમ્ । સ્મૃતેઃ ઉત્પત્તિઃ નિયમશ્ચ તયોઃ અનુપપત્તિઃ ।
- (૧૪૩) સ હિ શ્રુતિસ્મૃત્યનુકૂલો ભવતિ ઇતિ વર્ણયિતુઃ અભિપ્રાયઃ ।
- (૧૪૪) પૂર્વવાક્યોક્તમુખપાદયતિ - બુદ્ધીત્યાદિ ।
- (૧૪૫) ઇત્યર્થકો વ્યવહારઃ । તમેવ દર્શયતિ - આત્મન્યેવેતિ ।
- (૧૪૬) આત્મનૈવાત્માનં પશ્યતિ ઇતિ વા ।
- (૧૪૭) પ્રમાણવૃત્તિનિરપેક્ષઃ ।
- (૧૪૮) અનાત્મપ્રાપ્તિઃ ।
- (૧૪૯) યદવિદ્યાયા અનાત્મત્વ-પ્રતિપત્તિઃ આત્મનઃ એવં મર્ત્યત્વમ્ ।
- (૧૫૦) ન હિ મૃત્યું અમારયિત્વા અમૃતત્વં નામ સુલભં, ન ચ અન્તરેણ તાદૃશં બલં મારણં મૃત્યોઃ ઇત્યાશયઃ ।
- (૧૫૧) મુખ્યામૃતત્વલાભાનુકૂલ-મૃત્વભિભવૌપચિક્ષકબલાય નાવિદ્યા અનુસર્તવ્યા તસ્યાઃ તત્ર અસામર્થ્યાદિત્યાશયેનાહ - ધનેતિ ।

(१५२) मृत्योराविधेऽत्वात् आत्मवीर्ये सति अविधानवस्थानात् सुकरो वीर्येण यथोक्तेन मृत्योरभिभव इति भावः ।

(१५३) अमृतत्वौपधिकमृत्युतरणानुकूल-वीर्योत्पादने विधायाः सङ्कार्यन्तरानपेक्षत्वादिति यावत् ।

(१५४) मृत्युभिभावकबलस्य विधेयैव लभ्यत्वात् प्रतिबोधविहितस्य मतत्वसाधको हेतुः सूपपन्नः इत्यर्थः ।

(१५५) आत्मना व्याप्यत्वादिति हेतुः ।

(१५६) व्याप्तिं व्यञ्जन् तथा व्यापकलब्ध्युक्त्या यथोक्तद्वारतां स्फुटयति - भौद्धा इत्यादिना ।

(१५७) आत्मव्याप्यत्वात् - व्याप्तिरिह तादात्म्यं तथा य तादात्म्यापन्नत्वादित्यर्थः । तप्तलोडवदिति दृष्टान्तानुरोधेन ।

(१५८) प्रत्यगात्मत्वेन ब्रह्मणो विज्ञानम् । न विषयविज्ञानं - विषयत्वेन ब्रह्मणो विज्ञानम् ।

(१५९) स्वात्म-स्वरूपत्वेन अवावस्थानं अमृतत्वं विन्दते । स्वात्मरूपतया स्वाभाविकमेव अमृतत्वं विधेया विन्दते न तथा उत्पाद्यं इत्यर्थः ।

(१६०) आत्मना स्वाभाविकेन एव अमृतत्वम् ।

(१६१) बलाधिकोऽपि उस्त्यादिः अङ्कुशादिविधावतो उस्तिपकादिः भृशं भिभेत्त्येव इति सुव्यक्तं लोके ।

(१६२) यथा स्वप्नसर्गात् स्वाप्तात् केनचिन्महता शब्देन ञटिति प्रबोधितस्य सद्य एव निःशेषस्वाप्नावोपलक्षितः आत्मा एव विहितो भवति । तथा तत्त्वमसीति महता शब्देन गुर्वादिप्रतिबोधितस्य द्रागेव (quickly) कृत्स्नाविधा-तत्कार्याभावोपलक्षिते ब्रह्म अनुभूयते येन बोधेन स बोधः प्रतिबोधशब्दार्थः तेनैव विहितं ब्रह्म मतं भवति इत्यर्थः ।

(१६३) मुक्तिविलम्बः अत्र पूर्वस्माद्विशेषः ।

(१६४) सधर्मिणां समुदायो निकायः इत्यमरः । प्राण्यन्तर्गतसुरादिसजातीयानां समूहेषु इत्यर्थः ।

(१६५) श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तरूपम् ।

(१६६) तद्विदिताविदिताभ्यामन्यदित्येवंरूपेण ।

(१६७) वेदनवेदनयोः ।

(१६८) पूर्वं मनुष्यः अधिष्ठतः इति सामान्यमुक्त्वा सम्प्रति ब्राह्मणाः इति विशेषं ब्रुवन् वेदनभारं (नावेदीत् येत् महती घृणा इति) निक्षिपति ।

(१६९) सत्यं अवेदीत् येत् सत्यमस्ति इत्यन्वयः ।

(१७०) येन जन्मसाङ्गल्यमुच्यते इति ।

(१७१) इत्यस्य सम्बन्धः कथ्यते इति शेषः ।

(१७२) उपनिषत् - उपास्तिः (रुद्रस्यम्) ।

(१७३) तादर्थ्यं यतुर्था । देवानां कृते ।

(१७४) व्यावृत्ताः निवृत्ताः बाह्यगोचराः (घटादिविषयाः) मिथ्याप्रत्ययाः देहादिगोचराभिमानादिरूपाः यस्य तेनैव अधिकारिणा साक्षात्कर्तुं शक्यत्वाद् ब्रह्मणः इत्यर्थः ।

(१७५) ब्रह्म उ देवेभ्यः” इत्यत्र ।

(૧૭૬) એતસ્ય જગત્સમ્ભવ્યનિઃ ચે ભોક્તારઃ પ્રાણિનઃ કર્માણિ ચ તેષાં વિભાગઃ યઃ નિર્માતા સ એવ ઈશ્વરઃ ઇત્યર્થઃ । તસ્ય પ્રયત્નઃ પૂર્વઃ યસ્મિન્ જગતિ એતાદૃશં વિચિત્રં જગત્ ભોક્તૃકર્મવિભાગજ્ઞેન નિર્મિતમ્ । યશ્ચ અસૌ નિર્માતા તસ્ય નિત્યત્વેન પ્રાકૃતેષુ અનન્તભાવાદ્ ઈશ્વરત્વં ઇતિ ભાવઃ ।

(૧૭૭) આદિના આકાશાદિગ્રહણઃ । તથા ચ આત્મનઃ રૂપમાકાશાદિભ્યો વિચિત્રં વિલક્ષણં (આકાશાદિરૂપં ચ આત્મવિલક્ષણમ્) ન ચ પ્રયત્નપૂર્વકમિતિ વ્યભિચારઃ (સાધ્યાભાવે હેતોઃ ઉપસ્થિતિઃ) સ્યાત્ ઇત્યર્થઃ । અનાદિરનિર્વાચ્યા માયૈવ વા આદિશબ્દગ્રાહ્યા । આત્માકાશયોઃ તાર્કિકમતે નિત્યત્વમ્ ।

(૧૭૮) અચિન્ત્યઃ પ્રભાવઃ યસ્ય । ગહના કર્મણો ગતિરિતિ ભગવતા ઉક્તત્વાત્ ।

(૧૭૯) પ્રયોક્તુ અનપેક્ષ્ય કર્મ કર્તુઃ ફલં જનયિષ્યતિ ઇતિ ન યુક્તમ્ । ન હિ ધનુઃ નિર્માત્રા નિર્મિતમેવ ધનુર્ધાનુષ્ઠ-ચોદનાં (ધનુર્ધારિપ્રવૃત્તિં) વિના પ્રહરણં ભવતિ ઇતિ પ્રસિદ્ધમેવ ।

(૧૮૦) સ્વસ્ય સ્વસ્માદ્વા । આત્મનઃપ.૧ (સ્વસ્માત્) (કર્મણઃ) અન્યત્ પ્રયોક્તૃ ઇતિ પગ્યમી । આત્મનઃક.૧ (સ્વસ્ય) (કર્મણઃ) અન્યત્ પ્રયોક્તૃ ઇતિ ષષ્ઠી । સ્વવ્યતિરિક્તમિતિ યાવત્ ।

(૧૮૧) નનુ યથા શરીરે ચર્મ કાલાન્તરેણ નિમિત્તં વિના વર્ધતે અપક્ષીયતે ચ શોકૃસ્ફોટાદિવિકારં ચ લભતે । ન ચ તત્ર કર્તુઃ શરીરિણઃ ઇચ્છાદિનિમિત્તં ભવતિ । તદ્વત્ કર્મવિકારઃ નિર્નિમિત્તઃ એવ સ્યાદ્ (જગદ્રૂપં વિકારં લભતે । અતો નાસ્તિ પ્રયોક્તુઃ અપેક્ષા) ઇત્યાશડક્ય પરિહરતિ - ન ચ નિર્નિમિત્તં ઇત્યાદિના । નિર્નિમિત્તં આત્મ-સમવેતં (આત્મસમ્બદ્ધમ્) તત્ કર્મ તદનિચ્છયા ન વિકરોતિ ચર્મવત્ ઇત્યન્વયઃ । ચર્મવિકારસ્યાપિ કર્મનિમિત્તકત્વાત્ (આતપવાય્યાદિનિમિત્તકત્વાત્) દૃષ્ટાન્તાસિદ્ધિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

(૧૮૨) ચાર્વાકમતે ચત્વારિ ભૂતાનિ સમ્ભૂય શરીરમુત્પાદયન્તિ । કિણ્વાદિભ્યઃ (substance used to cause fermentation in the production of alcohol is called કિણ્વ) મદશક્તિવત્ અચેતનેભ્યઃ અપિ ભૂતેભ્યઃ ચેતનોત્પત્તિઃ ઇતિ । તન્મતસ્ય શ્રુતિયુક્તિવિરુદ્ધત્વાદગ્રહણમ્ । પગ્યભૂતાનાં જગદુત્પત્તેઃ સાધનભૂતત્વાત્, સાધનાનાં ચ ક્રિયાવસાને ઉપરતવ્યાપારવત્વાત્ ચ ઇતિ ચાર્વાક-કર્મવાદિપક્ષયોઃ દૂષણમ્ ।

(૧૮૩) શરીરાકારેણ પરિણતાનિ ભૂતાનિ ન કર્તા ભવિતુમર્હન્તિ કરણત્વાદ્ લાડ્ગલાદિવદિતિ ભાવઃ ।

(૧૮૪) ભૂતાનાં કરણત્વં સ્ફુટયતિ અનુભૂતેતિ । સવ્યાપારાણિ ઇતિ યાવત્ । પરિત્યક્તાનિ - પ્રસ્તુતવ્યાપાર-પરાડમુખીકૃતાનિ ।

(૧૮૫) કરણત્વેન અનુભૂયમાનસ્યાપિ કર્માશ્રયત્વાભ્યુપગમે કર્તૃત્વાપત્યા નેદમુપપદ્યૈત ઇત્યાશયેનાહ - ન હિ ઇતિ ।

(૧૮૬) ઇતશ્ચ ભૂતકર્મપ્રયોક્તા ચેતનોડભ્યુપગન્તવ્યઃ ઇત્યાહ - ભૂતેતિ । સ્વતઃ - ચેતનાધિષ્ઠાનમનપેક્ષ્ય ।

(૧૮૭) વાયોઃ ચલનદર્શનાદ્ ભૂતાનામચેતનત્વેડપિ સ્વતઃ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદિતિ ।

(૧૮૮) સિદ્ધા નિશ્ચિતા પ્રમાણેન ।

(૧૮૯) સકાશાત્ ।

(૧૯૦) યા ફલોદય-સમયે એવ નષ્ટા ભવતિ ।

(૧૯૧) સ્વયં, કર્ષકઃ ઇત્યર્થઃ ।

(૧૯૨) યથોક્તનિયમદ્રવ્યમનપેક્ષ્ય જાયમાનમિતિ સમુદાયાર્થઃ ।

- (१८३) कालान्तरिता दृष्टकृता वागादिक्रिया । कालान्तरदृष्टकृलसेवादि-साम्यातिक्रमं नार्हति ष्ट्युक्तमुपसंहरति ।
 (१८४) सेवाकृलवद् व्यवहितकृलत्वात् दृष्टन्यायानुसारेण कर्मकृलस्य कल्पयितव्यत्वात् ।
 (१८५) ष्मरः कृलदाता उपपद्यते षति पूर्वत्र अन्ययः ।
 (१८६) षुवेष्मरयोः अमेदात् । संसारिषुवेन अमेदात् संसारधर्माः सम्भवेषुः षति येत्र । मेदस्य कल्पितत्वात् ।
 न हि सर्पाभेदेऽपि तदात्मभूता रज्जुः सर्पधर्मैः संस्पृश्यते ।
 (१८७) साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायां (पा. प. २. ८१) साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
 संज्ञाग्रहणमिधेयनियमार्थम् । तस्मादुपद्रष्टा अथ उच्येत न तु दाता ग्रहीता वा ।
 (१८८) ननु अतदसद्गतम् । यावतोदाहृताः सर्वा अपि श्रुतयो षुवेषु उपपद्यमानान् अथ धर्मान् दर्शयन्त्यः
 षुवात्म-परमात्मभेदमेव व्यञ्जन्ति षति येद् मैवम् । ब्रह्मैवेदं सर्वं तत्त्वमसि षत्यादिश्रुतिस्वारस्यानुरोधात्
 भिम्भप्रतिभिम्भयोः षव कल्पितभेदमात्रेणापि विरुद्धधर्मावभासोक्तेः सम्प्रत्त्वादिति ।
 (१८९) अन्यविध्यशेषत्वात् ।
 (२००) षं जगद् भोक्तुकर्मविभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवतीति अनुमानस्य उक्तत्वात् ।
 (२०१) कर्मणः षति शेषः ।
 (२०२) सेवकेनेति सेवकस्य सेवया । सेवया यथा सेव्यबुद्धौ संस्कारः उत्पद्यते तथा ।
 (२०३) ननु सेव्यबुद्धिवत् सेवकेन षति विषमोपन्यासः । सेव्यस्य हि सेवकसन्निधानाद् भवेद् षयं बुद्धिः अनेन
 अहं सेवितः षति । ष्मरस्तु कथं विधाद् अनेन अहमिष्टः षति । अत ष्मरं विशिनष्टि - सर्वज्ञेति । स हि नित्यं
 सर्वसन्निहितः । ष्मरः सर्वभूतानां हृद्देशे षति स्मृतेः ।
 (२०४) उक्तमर्थं निगमयति - अपि य षति । तथा य षत्यर्थः ।
 (२०५) ज्ञानादिलक्षणाभेदादित्यत्र लक्षणाभेदादिति यद्बुध्यते तत्र सद्गतं लक्षणाभेदस्य अद्वैतिमते
 अस्वीकृतत्वादित्याह ।
 (२०६) यादृशाः तार्किकैः उपगम्यन्ते तादृशाः । विलक्षणाः षत्यस्यैव व्याख्यानं ष्मरार्हं भिन्नलक्षणा षति ।
 (२०७) स्वाभिमतं षुवस्वरूपं निरूपयितुं तदद्गं ष्मरस्वरूपमाह - अेक षत्यादिना ।
 (२०८) आख्यः षुवः ।
 (२०९) यक्षुरादीनां समाहारः सद्घातः तत्सन्तानः तत्परम्परा तत्र अहङ्कारादि-विपरीत-प्रत्यय-प्रबन्धाविच्छेदेन
 (अहङ्कार-ममत्वाद्यो ये विपरीतप्रत्ययाः तेषां प्रबन्धस्य सातत्यस्य यः अविच्छेदः तेन) लक्ष्यते षति तथा । यद्वा
 तदविच्छेदो लक्षणां धर्मः यस्य षति व्युत्पत्त्या तादृशाविच्छेदवानित्यर्थः ।
 (२१०) नित्यविज्ञानेन विशेष्यभूतेन चैतन्यज्योतिषा अवभासते षति तथा ।
 (२११) बीजोऽविधादि । बीजु शरीरादि ।
 (२१२) असत्त्वात् तुरीयकल्पस्य निषेधोक्तिरियं न पुनः षत्यादिः । बुद्ध्यदि-षत्यादि-तृतीयोक्त्यनन्तरं योज्या
 अर्थानुरोधात् ।
 (२१३) श्रुतियुक्तिभिः वास्तवाभेदस्य अथ सिद्धत्वाद् औपाधिकी बन्धमोक्षव्यवस्थापि अविरुद्धा
 षत्युपसंसारव्याजेन आह - तस्मादित्यादि ।

(૨૧૪) અજ્ઞાનમાત્માવિદ્યા બીજમુપાદાનં યસ્ય તસ્ય ઇત્યર્થઃ । નિમિત્તમાહ - નિત્યેતિ । નિત્યવિજ્ઞાનં બ્રહ્મચૈતન્યમેવ અન્યદ્ ઉપાદાનાદતિરિક્તં નિમિત્તં યસ્ય તસ્ય ઇત્યર્થઃ ।

(૨૧૫) અજ્ઞાનાખ્યસ્ય બીજસ્ય વિનિવૃત્તૌ સત્યાં ઇત્યન્વયઃ ।

(૨૧૬) બુદ્ધ્યાધુપાધિવિશિષ્ટસ્ય સ્વરૂપસ્ય । સ્વરૂપસ્ય બન્ધમોક્ષૌ વક્તવ્યૌ । ઉભયોરખ્યવસ્થયોઃ અનુવૃત્તેઃ તસ્ય । સ્વરૂપસ્ય ચ વિશેષાભાવે અવિદ્યાતન્નિવૃત્તિકૃતૌ એવ બન્ધમોક્ષૌ ઇત્યાયાતિ ઇતિ ભાવઃ ।

(૨૧૭) તદ્દૈષામિત્યાદિઃ બ્રહ્મ-પ્રાદુર્ભાવવિષયઃ આમ્નાયઃ ।

(૨૧૮) યક્ષ પૂજાયામિત્યતઃ કર્મણિ ઘર્ ઇત્યભિપ્રાયેણાહ - યક્ષં પૂજ્યમિતિ । મહદ્ભૂતં - મહત્ સત્ત્વમ્ ।

(૨૧૯) તદુક્તં નિરુક્તે - અગ્નિઃ કસ્માત્? અગ્નીર્ભવતિ ઇતિ । (ઉત્તરષટ્કે દૈવતકાણ્ડે ચતુર્થપાદે) ।

(૨૨૦) તદુક્તં નિરુક્તે - જાતવેદાઃ કસ્માત્? જાતાનિ વેદ ઇતિ । (ઉત્તરષટ્કે દૈવતકાણ્ડે પચ્ચમપાદે ૧) ।

(૨૨૧) ઇષદસમામ્નૌ કલ્પપ્-દેશ્ય-દેશીયરઃ ઇતિ સૂત્રેણ (પા. પ.૩.૬૭) કલ્પપ્રત્યયઃ । કિઞ્ચિત્ ન્યૂનઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વજ્ઞકલ્પઃ । ઇશ્વરઃ જાતં વા ન જાતં વા સર્વં જાનાતિ ઇતિ સર્વજ્ઞઃ । સ એક એવ ।

(૨૨૨) આત્મનિ મહત્વાભિપ્રાયઃ ।

(૨૨૩) પરિચ્છિન્નાત્માભિમાનસ્ય વિડ્ગમેતત્ ।

(૨૨૪) મહ પૂજાયાં ઉણાદિ કન્નિ પ્રત્યયઃ (૧.૧૫૬) હસ્ય ઘઃ વુગાગમશ્ચ ।

(૨૨૫) અન્તર્ધૌ૭.૧ યેન અદર્શનમિચ્છતિ (પા. ૧.૪.૨૮) ઇતિ પચ્ચમીયમ્ । વ્યવધાનમન્તર્ધિઃ । અન્તર્ધિનિમિત્તં યેન અદર્શનમાત્મનઃ ઇચ્છતિ તત્કારકમપાદાનસંજ્ઞં ભવતિ ।

(૨૨૬) દ્વાદશાદિત્યાનાં મધ્યે જ્યૈષ્ઠમાસિકઃ (માસે ભવઃ માસિકઃ) આદિત્યઃ ઇન્દ્રનામા સ્મર્યતે । તદભિપ્રાયેણાહ । મહાભારતે ધાતાર્યમા ચેતિ આરભ્ય દ્વાદશ નામાનિ દત્તાનિ । આદિત્યહૃદયે ચ ઇત્યં દૃશ્યતે - અરુણો માઘમાસે તુ સૂર્યો વૈ ફાલ્ગુને તથા ચૈત્રે માસિ ચ વેદજ્ઞો વૈશાખે તપનઃ સ્મૃતઃ । જ્યૈષ્ઠે માસિ ભવેદિન્દ્રઃ આષાઢે તપતે રવિઃ । ગભસ્તિઃ શ્રાવણે માસિ યમો ભાદ્રપદે તથા । ઇષે હિરણ્યરેતાશ્ચ કાર્તિકે ચ દિવાકરઃ । માર્ગશીર્ષે તપેચ્ચિત્રઃ પૌષે વિષ્ણુઃ સનાતનઃ । ઇત્યેતે દ્વાદશાદિત્યાઃ કાશ્યપેયાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ઇતિ । વજ્રભૃદ્ પ્રસિદ્ધઃ દેવરાટ્ ।

(૨૨૭) બ્રહ્મ હ દેવેભ્યો વિજિગ્યે ઇતિ દેવાનાં પ્રસ્તાવે ઇન્દ્રપદં ઉક્તાન્યતરપરં ન વિરુદ્ધ્યતે ઉભયોઃ દેવત્વાવિશેષાત્ ।

(૨૨૮) વિદ્યા સ્ત્રીરૂપા સતી પ્રાદુરભૂદિત્યન્વયઃ । સ્ત્રીરૂપેતિ સામાન્યોક્તેઃ વિશેષે પર્યવસાનમાહ - ઉમારૂપિણી ઇતિ ।

(૨૨૯) પ્રકૃતાયાઃ સ્ત્રિયાઃ વિદ્યાત્વે સત્યેવ ઇતિ ।

(૨૩૦) છાન્દસં ઇવશબ્દલોપં મત્વાહ - ઇવેતિ ।

(૨૩૧) સ્ત્રીપદં લક્ષિતલક્ષણયા વિદ્યાપરમિત્યાશયેનાહ ।

(૨૩૨) સ્ત્રી વિદ્યા અત્ર વિવક્ષિતા ઇત્યત્ર હેતુમાહ - અભિપ્રાયોદ્બોધહેતુત્વાદિતિ । કિમિદં યક્ષમિતિ ચ ઇન્દ્રસ્ય અભિપ્રાયઃ = વિશયવિષયઃ ઇતિ યાવત્ । બોધહેતુત્વાત્ સ્ત્રી અત્ર વિદ્યાબોધહેતુઃ । સત્ત્વપ્રધાના શક્તિઃ ઇત્યર્થઃ ।

(બોધઃ તદીયઃ સમ્યગ્બોધઃ) ।

(२३३) अष्टावडेऽत्र निदर्शयितव्यः । डेयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं डारा न यन्द्रोऽज्जवला । न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः । वाऽयेका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते क्षीयन्ते ढलु भूषणानि सततं वाऽभूषणं भूषणमिति । वाङ् य सरस्वती विधेति यावत् ।

(२३४) अेतदिति न विजयशब्दस्य विशेषणम् । तथा य ब्रह्मणः अेव विजये यूनं अेवं मडीयध्वमिति योऽजना ।

(२३५) विद्याया अेवोमात्वे स्मृतिं प्रमाणयति - विधेति । उमासङ्गायं परमेश्वरं प्रभुमिति डैवल्यस्मृतिमूला स्मृतिः ।

(२३६) वर्तन्ते अन्धेभ्यः उल्लृष्यन्ते षति यावत् ।

(२३७) अन्तिकबाढयोः नेदसाधौ (पा. ५.३.६३) । अजाधौः परतः । अन्तिक षष्ठं = नेद षष्ठ ।

(२३८) प्रियतमत्वमेव वास्तवान्तिकतमत्वम्, अप्रियस्य समीपस्थस्यापि दूरस्थकल्पत्वात् षत्याशयेनाऽ - प्रियतममिति ।

(२३९) प्रक्रमानुरोधेण वयनपरिणामः कार्यः षति ।

(२४०) जात्याधेभावाद् वस्तुतः सादृश्यादिरडितस्य ।

(२४१) उपमानेन कल्पनया ।

(२४२) तदुपमानं डिं षत्यन्वयः ।

(२४३) वि द्युत लुङ् । अत्र तु विधोतनं षत्यर्थः कल्प्यते ।

(२४४) विद्युतः तेज षव सङ्गद् विधोतितवद् ब्रह्म षत्यन्वयः ।

(२४५) विद्युतः विधोतनं षव षति षयती अेव उपासना षति प्रदृश्यते ।

(२४६) निमिष् स्वार्थे षिण्य् यङ् लुङ् । (पा. ३.१.४८, ७,४,९४)

(२४७) अेतद्ब्रह्म प्रति मनः गच्छति षव षत्येवमनेन मनसा साधकः अेतद्ब्रह्म उपस्मरति = उपस्मरेत्, ध्यायेदिति यत् तदध्यात्मं (सामान्ये नपुंसकम् । षति यः आदेशः स आध्यात्मिकः षति यावत्) । षति अेकः अन्वयः । सङ्कुल्यश्च अमीक्षणं ब्रह्मविषयः षति य अनेन मनसा उपस्मरेदिति यत् तदध्यात्ममिति अपरः ।

(२४८) यच्च षत्यस्मिन् स्थाने यथा षति वा षाडः ।

(२४९) यथा तोयोऽपाधिः भास्वान् तोयस्य वीथ्यादितिः अभिव्यज्यते तत्र प्रतिबिम्बम् । अेवं मनःउपडितं ब्रह्म तत्प्रत्ययैरेव तत्साक्षितया अभिव्यज्यते षत्यर्थः ।

(२५०) सा य अभिव्यक्तिः ध्यानमपि अनुसरति षत्याऽ - विषयीडियमाणिव षति । वस्तुतः साक्षित्वेन अेव अभिव्यज्यमानमपि तं यथा यथा उपासते षति न्यायाद् विषयीभवदिव आभाति षति भावः ।

(२५१) उपास्यतया उपदिश्यमानम् । उपासनया बुद्धिमन्धाऽपगमे सति सुगमं भवति षति ।

(२५२) आध्यात्मिकं तादात्म्यं (अध्यासम्) उररीडृत्याऽ - गच्छति षव षति ।

(२५३) अनेन समीपवर्तित्वेन मनसा स्मर्यमाणं (स्मरणविषयं) अमीक्षणं सङ्कुल्यमानं मनसः प्रत्यग्रूपं ब्रह्म अडमस्मि षत्यध्यात्मोपासनस्वरूपम् ।

(२५४) आत्मानुगतितन्तरेण षडस्य मनसः स्मरणोऽपिऽणामासम्भवात् तेषां (उपस्मरणसङ्कुल्यादीनां) तल्लिङ्गत्वं (ब्रह्मलिङ्गत्वम्) षति भावः ।

- (૨૫૫) અત્ર મનસઃ અઘ્યાત્મભૂતમિતિ પાઠં સંયગ્ચં પ્રતિપદ્યે । ભૂતં - સ્વરૂપમ્ ।
- (૨૫૬) મનસઃ અઘ્યાત્મભૂતં બ્રહ્મ અહમસ્મિ ઇત્યેવમુપાસિતવ્યમિત્યર્થઃ ।
- (૨૫૭) આત્મનઃ પરમપ્રેમાસ્પદત્વાત્ ।
- (૨૫૮) તદ્વનત્વગુણબોધકેન નામ્ના ઇત્યર્થઃ ।
- (૨૫૯) ઉપલક્ષણમિદમ્ । ગુણવત્ત્વેનાપિ ઇતિ ।
- (૨૬૦) સમ્ભજનં કર્મા યસ્ય ધાતોઃ સઃ । તત્કર્મણઃ । સમ્ભજનાર્થકઃ ।
- (૨૬૧) પરોક્ષત્વે સતિ સમ્ભજનીયત્વેન રૂપેણ ઇત્યર્થઃ ।
- (૨૬૨) તં યથા યથોપાસતે (મુદ્રલશ્રુતિઃ) ઇત્યાદિશ્રુતેઃ ।
- (૨૬૩) સમસ્ત-ચક્ષાનાં પરિસમાસૌ સૂક્તવાકમન્ત્રદ્વારા દેવતાનુમન્ત્રણકર્મ ક્રિયતે । તત્ર યદપિ સૂક્તવાકે બહુવ્યઃ દેવતાઃ નિર્દિષ્ટાઃ તથાપિ આવાહિત-દેવતાનુસારેણ મન્ત્રાણાં વિનિયોગો ભવતિ ।
- (૨૬૪) કર્મરૂપો યઃ શેષઃ અડ્ગં સહકારી વા તદપેક્ષેત્યર્થઃ ।
- (૨૬૫) પિપ્પલાદોક્તિવદેવ ।
- (૨૬૬) બ્રાહ્મીં ઇતિ શેષઃ ।
- (૨૬૭) કુતો વક્ષ્યતિ ઇત્યત આહ - બ્રાહ્મી નોક્તા ઇતિ । બ્રાહ્મણાનુષ્ઠેય-સાધનવિદ્યા યતો નાધુના અવધ્યુક્તા ઇત્યર્થઃ ।
- (૨૬૮) કા તર્હિ અધુનાડવધિ ઉક્તા ઇત્યત્રાહ - ઉક્તેતિ । સાધ્યવિદ્યૈવ ઉક્તા એતાવદિત્યર્થઃ ।
- (૨૬૯) બ્રાહ્મ્યાઃ વક્ષ્યમાણત્વાત્ ।
- (૨૭૦) અબ્રૂમ ઇતિ તસ્યૈ - ઇતિ વા પાઠઃ ।
- (૨૭૧) ભક્તિદ્વારા અન્તઃકરણશુદ્ધિઃ ભવતિ । તસ્માદ્ અર્થાઃ પ્રકાશન્તે ।
- (૨૭૨) સ ય તપાયત્તઃ એવ ઇતિ ભાવઃ ।
- (૨૭૩) પ્રતિષ્ઠતે યાભ્યામ્ ।
- (૨૭૪) પ્રથમપક્ષે તપોદમકર્મણાં સહ વેદૈઃ સાડ્ગૈઃ પ્રતિષ્ઠાત્વં, દ્વિતીયપક્ષે તપાદિત્રયસ્ય પાદત્વં વેદાનાં તુ સાડ્ગાનાં શિરાદિત્વમિતિ વિશેષઃ ।
- (૨૭૫) સર્વાડ્ગાનિ ઇત્યનેન (અડ્ગપદેન વેદાડ્ગગ્રહણં વિહાય) શિરાઘવયવ-ગ્રહણે શિક્ષાદીનાં ગ્રહણં કથં અત આહ - અસ્મિન્ ઇતિ । વેદપદેન શિક્ષાદિગ્રહણે યુક્તિમાહ - અડ્ગિનિ ઇતિ ।
- (૨૭૬) તદાયત્તત્વાદડ્ગાનાં ઇતિ વા પાઠઃ । યત્ર તિષ્ઠતિ તદાયતનમ્ ।
- (૨૭૭) તેષામસૌ વિરજો બ્રહ્મલોકઃ ન યેષુ...ઇતિ ।
- (૨૭૮) ઉક્તાયાઃ એવ ઉપનિષદઃ સાધ્યત્વેન વક્ષ્યમાણતપઃપ્રભૃતિ-સાધન-વિશિષ્ટત્વોક્ત્યભિપ્રાયાદ્ વક્ષ્યમાણત્વમ્ । અનન્તરં તપઃપ્રભત્યતિરિક્તાયાઃ ઉપનિષદઃ અનુક્તેઃ ઇત્યવધેયમ્ । (સાધનવિશિષ્ટસાધ્યત્વેન વક્ષ્યમાણા ઇતિ યાવત્) । યદ્વાવક્ષ્યમાણતપઃપ્રભૃત્યડ્ગકલાપઃ એવ । અડ્ગિની ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મી । અડ્ગસમૂહાનતિરિક્તત્વાદ્ અડ્ગિનઃ । તદા ય સર્વં યથોક્તમિત્યસ્ય તપઃપ્રભૃત્યેવાર્થઃ । અડ્ગિનીત્વેન વક્ષ્યમાણાયાઃ ઇતિ યાવત્ ।
- (૨૭૯) આત્મજ્ઞાનં આત્મોપાસનં ય તપઃપ્રભૃત્યપિ ।

(२८०) सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्, सर्वविद्यावेधवस्तुज्ञापकत्वात् वा । सर्वासु विद्यासु प्रतिष्ठा पूजयत्वमुत्कर्षः
यस्याः ताम्, अध्यात्मविद्या विद्यानामित्युक्तेः । सर्वासां विद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिः यत्र तां, सर्वं कर्माभिलं
पार्थ... षत्युक्तेः कर्मणश्च विद्योपलक्षणात्वात् ।

(२८१) यत्र दुःखेन सम्मिश्रं न य ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं य ॥ स्वर्गपदवाच्यम् । किन्तु न सुभात्मकम्
।

(२८२) द्वितीयकल्पे (विद्यायाः) तपाद्यङ्गसमूहात्मकतया तपाद्विदुषां षत्यर्थः ।

Prepared by svAminI tattvapriyAnanda tattvapriya3108 at gmail.coM

——
Kenopanishat with Shankarabhashya and Notes

pdf was typeset on August 28, 2025

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

